

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Uusima aja osakond

Anete Leht

**Rahvus- ja identiteedi küsimused 1945. aastal Eestist sakslastena
kööditatute näitel**

Bakalaureusetöö

Juhendajad: Aigi Rahi-Tamm, PhD
Olev Liivik, PhD

Tartu 2020

Sisukord

Sissejuhatus	3
1. Rahvus ja identiteet	9
1.1 Rahvuslik identiteet ja mitmikidentiteet.....	12
1.2 <i>Rahvuslik ükskõiksus</i> ja baltisakslased	14
2. Rahvuse määratlemisest rahvuspõhiste küüditamisteni	18
2.1 Rahvuse määratlemine passisüsteemi kaudu.....	19
2.2 Rahvuselt sakslaste küüditamine Eestis aastal 1945	22
3. 1945. aastal Eestist sakslastena küüditatute rahvuslik identiteet	24
3.1 Kes nad olid?	24
3.2 Rahvuse väljendusviisid	28
3.3 Isikupõhise valimi analüüs	30
3.4 Rahvusliku identiteedi tuvastamisvõimalused valitud allikate põhjal	38
Kokkuvõte	42
Kasutatud allikad ja kirjandus	44
Summary	50

Sissejuhatus

Eestist rahvuselt sakslaste küüditamisest on möödunud 75 aastat. Kuigi ajalookirjutuses on põhjalikke ülevaateid küüditamise aktsioonist ja kaasnenud protsessidest, siis siiani ei ole käsitletud küsimust sellest, kes nad inimgrupina olid nii rahvuslikult kuuluvuselt kui identiteedilt.

Rahvusliku identiteedi ja selle avaldumisvormide uurimine on endiselt päevakohane. Kuigi süvenenud on arvamus, et tänapäeval on riigi ja rahvuse kaudu identifitseerimine kaotamas tähtsust, tõendavad viimaste aastate poliitilised muutused vastupidist. Rahvuspõhine määratlemine on siiani suurele hulgale inimestest osaks nende identiteedist.

Ajaloolisest vaatenurgast lähtudes oli 20. sajandi alguseks rahvuslik identiteet saanud arvestatavale osale maailma inimpopulatsioonist üheks peamiseks identiteedivormiks.¹ Vene impeeriumi etnilised grupid identifitseerisid ennast peamiselt keele, päritolu ja territooriumi põhjal.² Seetõttu oli rahvuse peamiseks määrajaks 19. sajandi lõpus keel.³ Samas Baltimaade puhul näitas saksa keelt kõnelevasse kogukonda kuulumine esialgu hoopis sotsiaalset staatust.⁴ Seega ei defineerinud sakslus 19. sajandil veel rahvuslikku kuuluvust, vaid näitas pigem isiku ühiskondlikku positsiooni.

Baltisakslaste roll Eestis 20. sajandi alguskümnenditel muutus kiirelt. Eesti Vabariigi loomisel tuli kohaneda olukorraga, kus baltisakslased ei olnud enam ühiskonnas juhtival positsioonil, saksa kultuuri, pärandit ja keelt siiski kaitsti.⁵

Samas hakkas baltisakslaste arv kiirelt kahanema sõjakaotuste, emigreerumise, rahvusrühma vananemise, suure naiste ülekaalu ja vähese sündimuse tõttu. Kuigi abiellumus oli kõrge, oli eakate vallaliste naiste osakaal baltisakslaste seas samuti silmapaistev.⁶

1934. a rahvaloenduse andmeil elas sakslasi Eestis 16 346, kogu rahvastikust oli see ainult

¹ Lawrence, Paul (2013) „Nationalism and Historical Writing”, *The Oxford Handbook of the History of Nationalism*, Breuilly, John (ed.), pp. 713-730, Oxford: Oxford University Press, lk 716.

² Manz, Beatrice F. (2003) „Multi-ethnic Empires and the formulation of identity“, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 26, No. 1 (January), pp. 70-101, lk 70.

³ Wezel, Katja (2017) „Introduction: German Community – German nationality? Baltic German Perceptions of Belonging in the Nineteenth and Twentieth Century“, *Journal of Baltic Studies*, Vol. 48, Issue 1, pp. 1-11, lk 5.

⁴ Samas, lk 2.

⁵ Samas, lk 9.

⁶ Jansen, Ea (1999) „Baltisakslased“, *Eesti rahvaste raamat: rahvusvähemused, -rühmad ja -killud*, Viikberg, Jüri (koost.), lk 40-58, Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 53.

1,5%.⁷ Linnades elas 1922 aasta andmete järgi 83% Eesti sakslastest.⁸ Pärast 1939-1940 aasta ümberasumisi oli erinevate hinnangute põhjal Eestisse jäänud 2000-3000 saksa rahvusest isikut.⁹ 1945. aastaks oli hinnangute kohaselt nende arv kahanenud umbes kolmele sajale.¹⁰ Kogu Nõukogude Liidus oli 1947. aastaks kokku loetud 905 184 etnilist sakslast, kellest 199 522 olid mehed, 351 008 naised ja 354 654 lapsed.¹¹ 1941. aastal Eestis toimunud rahvastiku registreerimine ei fikseerinud eraldi saksa rahvusesse kuuluvate isikute arvu, nad lahterdati tunnuse – muu rahvus alla.¹²

Ümberasumistega lahkus Eestist valdav enamus baltisakslastest, 1945. aastaks olid siia alles jäänud vaid mõned saksa rahvusest elanikud, kes ei olnud kasutanud erinevaid võimalusi lahkumiseks, või olid vahepeal juba Eestisse tagasi pöörduda jõudnud. Ette tuli ka seda, et ühe perekonna või selle lähimate sugulaste seas oli nii neid kes Eestist lahkusid, kui neid kes seda ei teinud.¹³ Mitte lahkunute puhul on peamise Eestisse jäämise põhjusena teiste seas välja toodud segaabelusid ja kõrget vanust.¹⁴ Ametlikeks lahkumisvõimalusteks olid ümberasumine (1939) ja järelümberasumine (1941), mida on ajalookirjanduses põhjalikult kirjeldatud. Samuti kasutati põgenemist, eriti 1944. aastal seoses Punaarmee pealetungiga. Eestisse jäänud rahvuselt sakslased küüditati 1945. aasta 15. augustil. Koos nendega läks kaasa ka hulganisti teistest rahvustest pereliikmeid.

Rahvuspõhine küüditamine oli vaid osa teiste küüditamisvormide seas.¹⁵ Tegemist oli rahvusküsimuse lahendamise stalinlikus võtmes.¹⁶ Eestist on poliitilistel põhjustel

⁷ Samas.

⁸ Samas, lk 54.

⁹ Tark, Triin (2019) „Võimatu missioon ehk miks on 1941. aastal Eestist Saksamaale ümberasunute rahvast keeruline tuvastada“, *Acta Historica Tallinnensia*, Vol. 25, Issue 1, pp. 68-89, lk 73.

¹⁰ Sieben, Viktor (1999) „Sakslased“, *Eesti rahvaste raamat: rahvusvähemused, -rühmad ja -killud*, Viikberg, Jüri (koost.), lk 429-433, Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 429.

¹¹ Mukhina, Irina (2005) „‘The forgotten history’: Ethnic German Women in Soviet Exile, 1941-1955“, *Europe-Asia Studies*, Vol. 57, No. 5 (July), pp. 729-752, lk 736.

¹² Maiste, Margus; Allan Puur (2018) „Rahvastiku registreerimine Eestis 1. detsembril 1941: tulemuste analüüs“, *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri*, nr 1, lk 39-59, lk 47.

¹³ Liivik, Olev; Liibek, Tõnis (2019) *Viimane peatükk. Baltisakslaste lahkumine Eestist 1939-1941*, Tallinn: Argo, lk 21.

¹⁴ Rand, Luule (2006) „Resettlement of the German Minority from Estonia on 1939-1941“, *Estonia 1940-1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, Hiio, Toomas; Maripuu, Meelis; Paavle, Indrek (eds.), pp. 33-44, Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, lk 43;

Jürjo, Indrek (2000) „Täiendusi baltisakslaste ümberasumise ja Eestisse jäänud sakslaste saatuse kohta NKVD arhiiviallikate põhjal“, *Umsiedlung 60. Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist: 24. novembril 1999 Tallinna Linnaarhiivis toimunud konverentsi ettekanded*, Kivimäe, Sirje (koost.), lk 109-134, Tallinn: Baltisaksa Kultuuri Selts Eestis; Tallinna Linnaarhiiv; Infotrükk, lk 128.

¹⁵ Mukhina, Irina (2011) *The Germans of the Soviet Union*, London; New York: Routledge, lk 36.

¹⁶ Rahi-Tamm, Aigi (2009) „Küüditamine Nõukogude repressiivpoliitika komponendina“, *Uuemaid aspekte märtsiküüditamise uurimisest. Eesti Ajaloomuuseumi teaduskonverentsi materjale*, Liivik, Olev; Tammela, Hiljar (koost.), lk 12-32, Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, lk 31.

küüditatuid inimesi kokku umbes 33 000,¹⁷ sealhulgas 261 saksa rahvusest (lisaks 146 pereliiget) kodanikku.¹⁸

Küüditatu on Eesti Keele Instituudi definitsiooni järgi „inimene, kes on vägisi, sunniviisil oma elukohast ära viidud, välja saadetud või ümber asustatud.“ Nõukogude historiograafias tähendab see kodanike ja mittekodanike sunniviisilist ümberpaigutamist NSVL piires (ja harvem) ka üle Nõukogude Liidu piiride.¹⁹ Eesti keeles ei ole tegemist juriidiliselt korrektse mõistega, kuna erinevatel aegadel ja põhjustel jagati küüditatud isikud nõukogude bürokraatias kategooriatesse (ja määrati erineva astmega karistusi), mida korduvalt muudeti.²⁰ Võimalik oleks kasutada sõnapaari „ümberasumisele saadetud“, kuid kuna Eestis elavatel sakslastel oli eraldi kogemus ümberasumisega (*Umsiedlung*), ja see ei olnud 1945. aastal toimunuga võrreldavalt sunniviisiline, on grupi kirjeldamisel mõistlik jääda mõiste – küüditamine juurde kuivõrd tegemist oli ühe etapiga teiste küüditamisaktsioonide seas.

Historiograafia, allikad ja meetodid.

Erinevaid publikatsioone, mis rahvust ja identiteeti käsitlevad, ei jõuaks antud töö mahtu arvestades üles tähendada. Seetõttu piirdun vaid nendega, mis antud teema kontekstiga kõige enam haakuvad. Rahvust käsitlevatest teooriatest lähtun eelkõige Anthony D. Smithi²¹ lähenemisest ja arutlen Tara Zahra²² poolt välja pakutud kontseptsiooni ja selle kasutamise võimaluste üle.

Identiteediküsimuses toetun eelkõige Martin Ehala²³ teosele „Identiteedimärgid“, mis annab põhjaliku kuid samas ülevaatliku tausta identiteediteooriatele.

Nõukogude Liidu rahvuspoliitika tausta on põhjalikult uurinud Terry Martin²⁴ ja Yuri Slezkine.²⁵ Sovetlikust passisüsteemi kujunemisest ja rakendamisest Eesti NSV-s on ülevaate

¹⁷ Rahi-Tamm, Aigi (2008) „Küüditamine Eestis: 1945. aasta saksa rahvusest kodanike küüditamise näitel“, *Poliitilised repressioonid 1940. ja 1950. aastatel*, Tamm, Jaan; Solnask, Helle; Vahar, Kaidi (toim.), lk 150-158, Tallinn: Eesti Muinsuskaitse Selts, lk 150.

¹⁸ Rahi-Tamm, Aigi (2008) „Küüditamine Eestis: 1945. aasta saksa rahvusest kodanike...“, lk 153.

¹⁹ Martin, Terry (2001) „Stalinist Forced Relocation Policies: Patterns, Causes, Consequences“, *Demography and National Security*, Weiner, Myron; Russell, Sharon Stanton (eds.), pp. 305-330, New York: Berghahn Books, lk 306.

²⁰ Rahi-Tamm, Aigi (2009) „Küüditamine Nõukogude repressiivpoliitika komponendina“, lk 27-28.

²¹ Smith, Anthony D. (1991) *National Identity*, Reno: University of Nevada Press.

²² Zahra, Tara (2010) „Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis“, *Slavic Review*, Vol. 69, No. 1, (Spring), pp. 93-119.

²³ Ehala, Martin (2018) *Signs of Identity: The Anatomy of Belonging*, London; New York: Routledge.

²⁴ Martin, Terry (2001) *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*, Ithaca; London: Cornell University Press.

²⁵ Slezkine, Yuri (1994) „The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism“, *Slavic Review*, Vol. 53, No. 2 (Summer), pp. 414-452.

kirjutanud Indrek Paavle.²⁶ Nõukogude Liidus elanud sakslaste kohta on põhjaliku uurimistöö läbi viinud Irina Mukhina.²⁷

Ümberasumise ja järelümberasumusega seonduvat on käsitlenud Olev Liivik.²⁸ Eestis toimunud küüditamisaktsioonide, ja suuresti ka 1945. aastal küüditatute kohta, on uurinud Aigi Rahi-Tamm.²⁹

Teadusajakirjas *Journal of Baltic Studies* publitseeriti aastal 2017 baltisakslaste rahvuslikku kuuluvust käsitlev uurimuste kogumik,³⁰ mis keskendub eelkõige 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse analüüsile hõlmates sealhulgas ka küsimust kuivõrd võis baltisakslaste seas esineda rahvuslikku ükskõiksust. Hiljuti (2019) avaldati rahvuslikku ükskõiksust seoses rahvusluse ajalooga kaasaegses Euroopas käsitlev uurimistööde kogumik,³¹ mille lähenemisviis on kaasnenud ajaloouurimises viimase aastakümne jooksul esile kerkinud suunaga.

Viimastel aastatel on uuritud eelkõige järelümberasujate rahvust, mille uurimiseks on läbiviidud erinevaid projekte,³² mida on toetatud „Rahvuskaaslaste programmi“ (2014-2020) kaudu.

Järelümberasunute rahvuse ja tausta tuvastamisele on oma uurimistöodes keskendunud Triin Tark, kes on jõudnud järeldustele, et tagantjärele on mitmerahvuselises keskkonnas elanud

²⁶ Paavle, Indrek (2010) „Ebaühtlane ühtne süsteem: sovetliku passisüsteemi kujunemine, regulatsioon ja rakendamine Eesti NSV-s. I Passisüsteemi mehhanism“, *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri*, nr 2, lk 37-53.

Paavle, Indrek (2011) „Ebaühtlane ühtne süsteem: sovetliku passisüsteemi kujunemine ja rakendamine Eesti NSV-s. II Passisüsteemi kehtestamine“, *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri*, nr 4, lk 43-67.

²⁷ Mukhina, Irina (2011) *The Germans of the Soviet Union*.

²⁸ Liivik, Olev; Liibek, Tõnis (2019) *Viimane peatükk. Baltisakslaste lahkumine Eestist 1939-1941*;

Liivik, Olev (2011) „Baltisakslaste ümberasumine Eestist 1939. aastal. Ümberasujate lahkumise motiivid“, *Acta Historica Tallinnensia*, Vol. 17, Issue 1, pp. 37-54;

Liivik, Olev; Tark, Triin (2016) „Okupeeritud Eestist Saksa Reich'i: täiendusi 1941. aasta järelümberasumise uurimisse“, *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri*, nr 2, lk 58-70.

²⁹ Rahi-Tamm, Aigi (2007) „Deportations in Estonia, 1941-1951“, *Soviet deportations in Estonia: impact and legacy. Articles and life histories*, Kukk, Kristi; Raun, Toivo (eds.), pp. 9-54, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus;

Rahi-Tamm, Aigi (2008) „Küüditamine Eestis: 1945. aasta saksa rahvusest kodanike küüditamise näitel“;

Rahi-Tamm, Aigi (2009) „Küüditamine Nõukogude repressiivpoliitika komponendina“.

³⁰ Kott, Matthew (ed.) (2017) „Baltic German Perceptions of Belonging in the Nineteenth and Twentieth Century“, *Journal of Baltic Studies*, Vol. 48, No. 1.

³¹ Ginderachter, Maarten van; Fox, Jon (ed.) (2019) *National indifference and the history of nationalism in modern Europe*, New York: Routledge.

³² „Nachumsiedlung ja eestlased“, projektijuht Tõnis Liibek (01.03.2013–31.12.2013); „Järelümberasumine ja identiteet“, projektijuht Olev Liivik (01.03.2014–31.12.2014); „1941. aastal Saksamaale ümberasunute enesemääratlemine ja geograafiline mobiilsus“, projektijuht Olev Liivik (16.02.2015–31.12.2015); „Järelümberasujate rahvus ning rahvusliku eneseteadvuse muutumine ja selle mõjutajad“, projektijuht Olev Liivik (11.01.2016–31.12.2016).

isikute rahvust tuvastada väga keeruline.³³ Seda on raske teha juba isikutel endil aga eriti neil kes pärinesid segaperedest.³⁴

Ulrike Plath kasutas rahvusliku identiteedi tuvastamiseks 30 isikuga läbi viidud intervjuusid. Plath esitab enda artiklis vägagi teemakohase küsimuse: „Kuidas lahterdada inimesi, kelle üks vanematest on sakslane, teine aga eestlane või venelane või kelle perekonnalugudes juba mitmendat põlve on olnud kokku põimunud eri rahvused. Kust tuleb arusaam, et lastel peaks olema ainult üks selge rahvuslik identiteet ja koos sellega keel?“³⁵ Plathi küsimus on esitatud küll 1941. aasta järelümberasujate identiteedi uurimise kontekstis, kuid sarnaselt saab küsida ka peale sõda Eestisse jäänud sakslaste kohta, eriti kui ametlikult arvati olevat ühes rahvuses, kuid määratleti tihti teise.

Käesolevas uurimuses on kasutatud erinevaid allikaid ja lähenemisi, kuid domineerivaks on arhiivides leiduv. Infot annavad ka mõned isiklikud mälestused, mis on kogutud Eesti Kirjandusmuuseumisse. Mälestuste kogumisega jätkavad erinevad organisatsioonid ja teadusprojektid. Töö põhilise allikalise baasi moodustab Rahvusarhiivi fond ERAF.2-M/O (1941. ja 1945. a küüditamistega seotud dokumentide kollektsioon), täpsemalt fondi allsarja säilikud ERAF.2-M/O.2.[9-19]. Mõningatel juhtudel on kasutatud ka elulookirjeldusi ja rehabiliteerimist taotlenud isikute toimikuid fondist ERAF.6-R (1950. aastatel küüditatute rehabiliteerimisega seotud dokumentide kollektsioon).

Märkusena toon välja, et säilikute pealkirju on viimase aastakümne jooksul muudetud, mistõttu esineb varemalt ajalookirjutuses säilikute viitamisel ERAF.2-MO.2.[1-8], kuid nüüd algavad nende säilikute pealkirjad viitega ERAF.2-M/O.2.[8-20].

Uurimuse eesmärk ja struktuur.

Bakalaureusetöö eesmärgiks on uurida küsimust kes olid need inimesed, kes 1945. aastal sakslastena Eestist küüditati ning sealjuures analüüsida teemat seoses rahvuse ja identiteediga. Arhiivallikaid kasutades püüan tuvastada kuidas need isikud ise rahvuslikku kuuluvust tajusid või seda väljendasid ning teen katse määratlada nende rahvuslikku identiteeti. Kasutan

³³ Tark, Triin (2019) „Läänemaalastest järelümberasujad: 1941. aastal Saksamaale väljarännanute taustast ja rahvusest“, *Läänemaa Muuseumi toimetised*, nr 22, Lepp, Anu (toim.), lk 251-273, Haapsalu: SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid, lk 271;

Tark, Triin (2019) „Võimatu missioon ehk miks on 1941. aastal Eestist Saksamaale ümberasunute rahvust keeruline tuvastada“.

³⁴ Tark, Triin (2019) „Läänemaalastest järelümberasujad: 1941. aastal Saksamaale väljarännanute taustast ja rahvusest“, lk 268.

³⁵ Plath, Ulrike (2016) „Põgenikena saksa Reich'is ehk ränne eesti järelümberasujateidentsusnarratiivis“, *Vikerkaar*, nr 4-5, lk 121-135, lk 123.

interpreteeriv-kvalitatiivset uurimismeetodit ja viin läbi üheksale näitele põhineva juhtumiuuringu.

Uurimistöö on jaotatud kolmeks peatükiks. Esimeses peatükis alustan mõistete selgitamisega: kuidas antud kontekstis tuleks defineerida rahvust, kuidas avalduvad kollektiivsed identiteedid, mida kujutab endas rahvuslik identiteet ja mitmikidentiteet, ning lühidalt arutlen keele rolli üle rahvuste kujunemisel. Analüüsin pikemalt võimaluste üle, kas rahvuspõhiselt identifitseerimine üldsegi aset võis leida.

Uurimuse teises peatükis avan tausta selles, kuidas rahvuspõhise määratlemisega jõuti rahvuspõhiste küüditamisteni. Arutlen nõukogude rahvuspoliitikast ja passisüsteemist tulenevate mõjutuste üle. Võrdlen lühidalt ka 1920. aastate rahvuspoliitikat võrreldes 1930. aastatega – kuid küüditamise iseloomust lähtudes keskendun eelkõige 1930. aastatele. Lisaks tekitan täpsustava konteksti et mõista, kuidas rahvust märgiti Eestis, ja kuidas rahvuspõhine küüditamine 1945. aastal täpsemalt avaldus.

Kolmandas peatükis analüüsin küsimusi seoses Eestist küüditatud sakslaste rahvusega. Kes nad olid ja kuidas oli nende rahvus küüditamisel kirja pandud ja kuidas see väljendus hilisemate rehabiliteerimisavalduste põhjal. Mainitud andmetele toetudes kasutan isikupõhist valimit, et isiku tausta ja rahvuslike väljendusviiside kaudu testida nende rahvusliku identiteedi tuvastamist. Algselt alustan kogu grupi üldisemast tausta avamisest, millele järgneb isikupõhine kirjeldus. Isikuvalimit kasutades hindan, kuivõrd on antud allikate põhjal võimalik tuvastada nende rahvuslikku identiteeti ja kuidas sakslaseks määratud isikud rahvust tegelikult tajusid.

Seega on uurimustöös püstitatud probleemid kokkuvõtvalt järgnevad: kuidas Eestist küüditatud sakslased ise rahvust tajusid või ennast määratlesid, millise rahvusena end identifitseerisid ja kes nad ikkagi olid. Kas nad identifitseerisid end rahvuspõhiselt või kuidas rahvust tajuti, väljendati, määratleti ning mida valitud materjalid rahvusliku identiteedi tuvastamiseks uurijatele võimaldavad.

1. Rahvus ja identiteet

Mõistel *rahvus* on erinevaid tähendusi nii teaduskirjanduses kui ka argikasutuses,³⁶ ning kindla definitsiooni eelistamine sõltub konkreetsest valdkonnast, kus seda mõistet kasutatakse. Lisaks on oluline aeg ja koht, et mõista taolise levinud sõna nagu „rahvus“ tähendust. Antud uurimustöö konteksti arvestades tuleb leida kõige sobilikum. Seega, kuidas rahvust defineerida?

Teaduslikus kirjanduses väideldakse mõiste *rahvus* üle vähemalt kahel tasandil: tegeletakse mõiste teadusliku defineerimisega eri koolkondade vahel, või arutletakse selle rolli üle identiteedivormina võrdluses teiste kollektiivsete identiteetidega.³⁷

Ühed levinumad kaasaegsed rahvusteooriad pärinevad Benedict Andersonilt,³⁸ Ernest Gellnerilt,³⁹ Eric Hobsbawmilt⁴⁰ ja Anthony D. Smithilt.⁴¹ Viimasel aastakümnel on kõneainet tekitanud Tara Zahra lähenemine.⁴² Siinkohal piirdukski Andersoni, Smithi ja Zahra käsitlustega ning keskenduks neist käesoleva uurimisteemaga kõige haakuvamate osadega.

Benedict Andersoni järgi on rahvus kujutletav poliitiline kogukond, mis tekib alles ühiskondliku kokkuleppe tagajärjel, hetkel kui kogukond selle olemasolu ette kujutab või välja kuulutab.⁴³ Põhjendusena toob ta välja selle, et isegi kõige väiksemates riikides ei tunne selle rahvas mitte kunagi kõiki selle kodanikke, aga kõik nad omavad ettekujutust ühisest kogukonnast.⁴⁴

Anthony D. Smithi järgi tekkisid rahvused aga etnilistest tuumikrühmadest, mille tugevus ja kultuuriline mõju sai mitmel pool maailmas mudeliks tulevaste rahvuste kujunemisel.⁴⁵ Etnilistel tuumikrühmadel oli tugev kollektiivne kultuuriline identiteet, mille ajalooline

³⁶ Jansen, Ea (1999) „Rahvas ja rahvus“, *Eesti rahvaste raamat: rahvusvähemused, -rühmad ja -killud*, Viikberg, Jüri (koost.), lk 388-399, Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 388.

³⁷ Hutchinson, John; Smith, Anthony D. (eds.) (2012) *Nationalism*. Oxford: Oxford University Press, lk 4.

³⁸ Anderson, Benedict (2006) *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London; New York: Verso. Esmatrükk aastal 1983.

³⁹ Gellner, Ernest (2006) *Nations and Nationalism*, Oxford: Blackwell Publishing. Esmatrükk aastal 1983.

⁴⁰ Hobsbawm, Eric (1992) *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press. Esmatrükk aastal 1990.

⁴¹ Smith, Anthony D. (1991) *National Identity*. Esmatrükk aastal 1991.

⁴² Zahra, Tara (2010) „Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis“, lk 93-119.

⁴³ Anderson, Benedict (2006) *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, lk 5-6

⁴⁴ Samas, lk 6-7.

⁴⁵ Smith, Anthony D. (1991) *National Identity*, lk 40-41.

järjepidevus, mälestuste jagamine põlvkondade vahel ja eristumine teistest tekitas neis kokkukuuluvustunde.⁴⁶

Arvestada tuleb ka sellega, et lisaks rahvust uurinud teadlastele on ka argikasutuses eri aegadel mõistet erinevalt tõlgendanud ning aastakümneid tagasi elanud inimeste mõistmiseks tuleb selgeks teha see, millised olid nende arusaamad vaadeldaval ajahetkel. Analüüsimisele tulevate isikute ettekujutus rahvusest on seotud eelkõige 1930. ja 1940. aastatega, mistõttu avab rahvuse mõistet kõige lihtsamini valdav seisukoht ja definitsioon 1930. aastate Eesti Entsüklopeediast, mille järgi oli sõna *rahvus* ehk *natsioon* määratletud ühise kultuuri alusel kujunenud ja riiklikult ühendatud ühiskondadena või siis oma vastavast eripärast teadlike ühiskondadena, ning *rahvust* vastandati sõnaga *rahvas*, mis tähendas eelkõige mingi riigi elanikkonda või ka etnilist gruppi.⁴⁷

Samal ajal on oluline mõista ka võimude poolt kasutatavat definitsiooni rahvuse kohta. Kuna uurimuses analüüsitakse nõukogude võimu korraldustel küüditatud kohalike sakslaste rahvastaju, tuleb mõista kuidas oli rahvuse lahti mõtestanud rahvuspõhise küüditamise jaoks korraldused andnud võimuladvik. Siinkohal saab välja tuua Stalini definitsiooni: „Rahvus on inimeste ajalooliselt kujunenud püsiv ühtekuuluvus, mis on tekkinud ühise keele, territooriumi, majanduselu ja ühises kultuuris avalduva psüühilise laadi pinnal.“⁴⁸ Antud definitsiooni on kirjanduses kasutatud laialdaselt, ja kuigi see pärineb aastast 1913, siis kirjeldab see mõistet ka antud kontekstis päris sobilikult. Rahvus oli aja jooksul kujunenud isikuid liitvaks tunnuseks, identifitseerimisviisiks. Üksteisest võidigi eristada keele, kultuuri või territooriumi pinnalt, mille ühendavaks tunnuseks oli rahvus.

Teisalt aga kõik need lähenemised ja definitsioonid ei anna meile siiski täpset vastust küsimusele kuidas defineerisid rahvust konkreetsed inimesed ise, või kuidas nad end identifitseerida võisid. Mistõttu tuleb antud kontekstis käsitleda rahvust ühe identiteedivormina teiste seas.

Identiteedi all mõistame eelkõige enesetaju, seda kuidas samastume või eristume võrdluses teistega, kuidas end ise defineerime. Ka identiteedi puhul on tegu laia mõistega, millel on erisuguseid lähenemisi ja teooriaid.⁴⁹ Isikupõhiste identiteetide kõrval on olemas veel kollektiivsed identiteedid. Martin Ehala on andnud kollektiivsele identiteedile järgmise

⁴⁶ Samas, lk 25.

⁴⁷ Jansen, Ea (1999) „Rahvas ja rahvus“, lk 398.

⁴⁸ Stalin, Jossif (1946) „Nõukogude võimu poliitika rahvusküsimuses Venemaal (1920)“, *Marksism ja rahvus- ning koloniaalküsimus: valimik artikleid ja kõnesid*, lk 90-99, Tallinn: Poliitiline Kirjandus/ Punane Täht, lk 14.

⁴⁹ Ulatusliku eestikeelse ülevaate saab Martin Ehala teosest „Identiteedimärgid“.

jaotuse: kultuurilised-, ideoloogilised-, territoriaalsed-, hõimu-, rolli- ja tööühmaidentiteedid.⁵⁰

Levinumate kollektiivsete identiteetide hulgas on ajalooliselt olulised olnud veel religioossed ja seisuslikud identiteedid.⁵¹ Näiteks ka baltisakslaste puhul said varem seisuslikke erinevusi põhjustanud keele- ja kultuurierinevused aluseks etnilisele identiteedile.⁵²

Eestisse jäänud sakslasi iseloomustab Ehala identiteediliikide seast kõige enam kollektiivne territoriaalne identiteet, mida ta defineerib järgnevalt: „Territoriaalsete kollektiivsete identiteetide määravaks tuumväärtuseks on ühine territoorium.

Territoriaalsed on näiteks imperiaalsed, rahvus-, paljud etnilised, aga ka jõuguidentiteedid. Territoriaalseid identiteete ühendab kodumaa, ning need võivad tekkida ka olukordades, kus muidu oleks isikutel sama keel ja kultuur, kuid erineva asukoha tõttu on tugevnenud kindla territooriumiga seostuv identiteet.⁵³

Antud uurimustöö kontekstis on tegemist Eestist pärit, või Eestis elavate, aga päritolult saksa rahvusest isikutega, keda samal ajal ühendas kindel territoorium ja ametlikult samasse rahvusesse kuulumine, kuid kes olid teistelt territooriumitelt pärit sakslastest üpris erinevad. Nende seas oli nii baltisakslaste järeltulijaid kui ka Venemaa sakslasi. Ametlikult arvestati neid viimastel aastakümnetel enne 1945. aastat vähemusrahvusena, millele on sobiva definitsiooni andnud Jüri Viikberg: „vähemusrahvus on riigi territooriumil põliselt elunev rühm selle riigi kodanikke, kes erinevad põhirahvusest etnilise kuuluvuse, keele, usu või kultuurilise omapära poolest.“⁵⁴ Toona tähendas see seda, et isikul oli küll Eesti kodakondsus, kuid rahvusena võis tal isikudokumendis kirjas olla näiteks sakslane.⁵⁵

Eelnevat arvestades saab rahvust kõige paremini võtta tunnuseks, mis ühendab endas mitmeid teisi rahvusele omaseid erijooni ja aitab isikuid üksteisest eristada. Kuid rahvusliku kuuluvuse väljendumiseks peaks see olema osa inimese identiteedist. Kuna rahvus on üks võimalikest identiteedivormidest, siis saab omavahel ühildades mõisted rahvus ja identiteet defineerida järgnevalt: rahvus või siis „...rahvustunne liidab indiviidi tema etnokultuurilise (ja üldisemalt

⁵⁰ Ehala, Martin (2018) *Signs of Identity: The Anatomy of Belonging*, lk 93-94.

⁵¹ Jansen, Ea (2003) „Sotsiaalne mobiilsus ja rahvuslik identiteet“, *Acta Historica Tallinnensia*, Vol. 7, lk 15-30, lk 17.

⁵² Liivik, Olev; Liibek, Tõnis (2019) *Viimane peatiikk. Baltisakslaste lahkumine Eestist 1939-1941*, lk 9.

⁵³ Ehala, Martin (2018) *Signs of Identity: The Anatomy of Belonging*, lk 94.

⁵⁴ Viikberg, Jüri (2001) „Vähemusrahvus. Terminist, selle tähendusest ja kasutamisest“, *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 197-201, lk 201.

⁵⁵ Samas, lk 197-198.

kogu tema vaimse) identiteedi kaudu sama identiteeti kandva rahvusrühma hulka.⁵⁶ Isikute endi rahvuspõhist identifitseerimisviisi saab kõige tõhusamalt analüüsida aga rahvusliku identiteedi kaudu. Seega on rahvuse ja identiteedi kõrval tarvis lahti mõtestada mida rahvuslik identiteet tähendab.

1.1 Rahvuslik identiteet ja mitmikidentiteet

Esmalt tooks välja, et rahvusliku identiteedi kõrval on olemas veel eelnevalt nimetatud etniline identiteet. Rein Ruutsoo on kirjutanud, et etniline identiteet eristab inimesi üksteisest ideelisel ja kultuurilisel tasandil ning kinnitub rahvusriikluses.⁵⁷ Etniline identiteet avaldub peamiselt ühises kultuuris ja kuuluvustundes kindlasse kogukonda, kuid rahvuslik identiteet hõlmab endas juba väljakujunenud rahvust ja enamasti kindlat territooriumi.

Etniline identiteet on enamikul juhtudel eelduseks rahvusliku identiteedi kujunemisel,⁵⁸ kuid rahvusesse on samas võimalik kuuluda ka etnilisest identiteedist hoolimata.⁵⁹ Seetõttu kestavad vaidlused ka etnilisuse rolli üle rahvuslikus identiteedis ja rahvusliku identiteedi üle laiemalt. Antud uurimustöösse sobitub rahvuslik identiteet siiski paremini, kuna sakslaste puhul oli tegemist juba väljakujunenud rahvusega.

Anthony D. Smithi järgi hõlmab rahvuslik identiteet teatud „poliitilist kogukonda, ajalugu, territooriumi, isamaad, kodakondsust, ühiseid väärtusi ja traditsioone.“⁶⁰ Smithi teooriat on kritiseeritud näiteks sellega, et ta seostab rahvuslikku identiteeti ainult koos riikliku kuuluvusega, ning jätab kõrvale võimaluse, et kuigi kõigil rahvustel on olemas rahvuslik identiteet, siis kõigil ei ole oma riiki.⁶¹ Kuigi üldiselt on rahvuslik identiteet inimestele määratud rahvusriigi poolt, siis on neid rahvusi, keda ühendab rahvuslik identiteet aga puudub riik.⁶²

Samas võib rahvuslik identiteet olla osa mõnest väiksemast kollektiivsest identiteedist,⁶³ see võib erinevaid identiteete üksteisega ühendada, kuid see võib olla ka üheks identiteediks teiste

⁵⁶ Katus, Kalev (1999) „Rahvus ja vähemusrahvus“, *Eesti rahvaste raamat: rahvusvähemused, -rühmad ja -killud*, Viikberg, Jüri (koost.), lk 400-406, Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 401.

⁵⁷ Ruutsoo, Rein (1999) „Identiteet“, *Eesti rahvaste raamat: rahvusvähemused, -rühmad ja -killud*, Viikberg, Jüri (koost.), lk 181-186, Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 182.

⁵⁸ Samas.

⁵⁹ Ehala, Martin (2018) *Signs of Identity: The Anatomy of Belonging*, lk 86.

⁶⁰ Smith, Anthony D. (1991) *National Identity*, lk 9.

⁶¹ Guibernau, Montserrat (2004) „Anthony D. Smith on Nations and National Identity: a Critical Assessment“, *Nations and Nationalism*, Vol. 10, Issue 1-2, pp. 125-141, lk 125 ja lk 127-131.

⁶² Samas, lk 134.

⁶³ Hutchinson, John; Smith, Anthony D. (eds.) (2012) *Nationalism*, lk 4.

kõrval. Näiteks on isik päritolult ja emakeelena kõneldava keele järgi seostatav ühe rahvusliku identiteediga, aga territooriumi ja kultuuriruumi põhjal mõne teisega. Sel juhul võib isik identifitseerida end sobivamaga. Seega on rahvuslike identiteetide puhul võimalik, et isik ei haaku ainult ühe kindla identiteediga, vaid samastab end mitme eri rahvusega, mistõttu on tarvilik mõista kuidas toimib mitmikidentiteet.

Mitmikidentiteedi definitsiooni kohaselt koosneb „inimese minapilt mitmest erinevast, kuid integreeritud identiteedist.“⁶⁴ Martin Ehala toob mitme identiteedi näidetena etnilised, keelelised ja rahvusidentiteedid, mille seas eriti etniliste ja keeleliste puhul võib leida veelgi suuremal hulgal üksteisest eristuvaid identiteete.⁶⁵ Näiteks keele baasil võib inimesel olla kahe erineva etnilise identiteedi osas sarnane hoiak, kuna kakskeelsel ja lisaks ka mitme erineva kultuuriga pidevalt kokku puutunud isikul võib tekkida samaväärne tundmus mõlema identiteedi suhtes.⁶⁶

Ajaloolased ja antropoloogid on üha põhjalikumalt uurinud neid identiteete, mis kõiguvad mitme erineva rahvusliku identiteedi vahel, seda just piiriäärsetel või mitmeid erinevaid etnilisi gruppe hõlmavatel aladel.⁶⁷ Ehk mitmikidentiteedid võivad loomulikena tekkida oludes, kus inimest ümbritsevad erinevad võimalused, ja ta võib vabalt liikuda mitme erineva keele- ja kultuuriruumi vahel.

Rahvuslikku identiteeti hõlmavates ajaloolaste, sotsioloogide ja poliitikateadlaste uurimistöodes vaadeldakse keelt selle loomes peamise komponendina, kuigi keeleajaloolased on samal ajal tõendanud, et rahvusloome käigus luuakse ka keelt.⁶⁸

Ühest küljest „väljendab inimene oma etnilist/rahvuslikku enesemääratlust talle kõige südamelähedasema, oma keele kaudu,“ mistõttu on rahvusliku identiteedi määramine keele kaudu täiesti mõistlik.⁶⁹ Teisest küljest aga, kui mõistame identiteedi all kõiki inimgruppe ühendavate ja kuuluvuse tunnet tekitavate väärtuste, sümbolite ja emotsioonide järgi siis ei

⁶⁴ Ehala, Martin (2003) „Identiteedikasvatus ja keelehoid ehk miks peaks eesti kool arendama eesti identiteeti“, *Oma Keel*, nr 2, lk 5-10, lk 8.

⁶⁵ Ehala, Martin (2018) *Signs of Identity: The Anatomy of Belonging*, lk 25 ja 119-120.

⁶⁶ Samas, lk 120.

⁶⁷ Bolin, Per; Douglas, Christina (2017) „‘National indifference’ in the Baltic territories? A critical assessment“, *Journal of Baltic Studies*, Vol 48. Issue 1, pp. 13-22, lk 14.

⁶⁸ Joseph, John E. (2004) *Language and Identity. National, Ethnic, Religious*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, lk 94.

⁶⁹ Jääts, Indrek (2000) „Komid 1897. aasta rahvaloenduse andmete valgusel“, *Ajalooline Ajakiri*, nr 2 (109), lk 29-48, lk 31-32.

saa keel olla ainus või isegi põhiline tunnus – identiteeti kujundab tahe ja tunne, mitte oskus kõneleda mingit kindlat keelt.⁷⁰

Kuna Baltikumis oli 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses läbikäimine eri rahvuste vahel tihe ning segaperekondade esinemine üsna suur, oli pinnas mitmikidentiteetide tekkeks üsnagi soodne. Näiteks tuleb mitmikidentiteet väga hästi esile sakslastest järelümberasujate seas, sest nende puhul ei saanud rääkida ühest rahvuslikust identiteedist, vaid vastavalt olukorrale võisid nad endale sobiva rahvuse valida.⁷¹

Rahvusliku identiteedi väljendumiseks on seega isikute tausta ja elukeskkonda arvestades võimalusi mitmeid. Erinevate rahvuste läbikäimise tõttu väljendub see enamasti mitmikidentiteedina. Kuna on tuvastatud, et enne 1945. aasta küüditamist Eestist lahkunud isikute tegelikku rahvuslikult määratlemist täielikult kindlaks teha ei ole ehk isegi võimalik,⁷² siis jääb küsimus, kas iseennast rahvuspõhiselt üldsegi identifitseeriti?

1.2 Rahvuslik ükskõiksus ja baltisakslased

Tara Zahra 2010. aastal ajakirjas *Slavic Review* ilmunud artikkel „Imagined Noncommunities: national indifference as a category of analysis“ algatas teaduskirjanduses diskussiooni teemal, kas ajaloos võisid eksisteerida ka kogukonnad, kes ei ole rahvuspõhiselt ennast kuidagi identifitseerinud, kuid kelle mõju ajaloo kulgemisele on siiski olemas olnud. Zahra astub artiklis Benedict Andersonist sammu võrra kaugemale ja muudab kujutletavad kogukonnad (näiteks sileeslased, švaabid või elanikud Dalmaatsias) enda sõnademängus kujutletavateks olematuteks kogukondadeks. Selliselt ei ole rahvuslikud kogukonnad mitte ainult kujutluse tagajärg, vaid neid kogukondi pole pruukinud isegi eksisteerida. Nähtuse paremaks sõnastamiseks pakkus Zahra välja mõiste *rahvuslik ükskõiksus*,⁷³ mis kirjeldaks rahvusetuid ja rahvuse suhtes end vastandlikult tundvaid kogukondi. Neid, kes ei läinud rahvuslike liikumistega kaasa või ei osanud end kuidagi rahvuslikult määratleda. Kuna tegemist oli järjepideva ja püsiva nähtusega, siis peab Zahra vajalikuks seda ka ajaloos käsitleda. Mõiste defineerimisel toob Zahra välja, et antud nähtust on aja jooksul kasutatud erinevate terminite

⁷⁰ Honko, Lauri (1999) „Traditions in the construction of cultural identity“, *National history and identity: approaches to the writing of national history*, Branch, Michael (ed.), pp. 19-33, Helsinki: Finnish Literature Society, lk 28.

⁷¹ Plath, Ulrike (2016) „Pögenikena saksa Reich'is ehk ränne eesti järelümberasujate identsusnarratiivis“, lk 134.

⁷² Tark, Triin (2019) „Võimatu missioon ehk miks on 1941. aastal Eestist Saksamaale ümberasunute rahvust keeruline tuvastada“.

⁷³ Zahra, Tara (2010) „Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis“.

kaudu, mis kõik tegelikult väljendavad rahvuslikku ükskõiksust, pakutud mõiste hõlmab neid kõiki tema hinnangul kõige paremini.⁷⁴

Termini kriitikud on välja toonud selle, et sõna *ükskõiksus* vähendab isikute ja etniliste gruppide rolli ajaloo kulgemise protsessis, kuna viitab tegevusetusele.⁷⁵ Suure hulga inimeste ükskõiksus neid rahvuse põhjal ühendavate protsesside vastu tähendaks seda, et isikud toimuvat ei mõjutanudki, ning nii kaotavad mitmed tegelikult olulised tegurid oma tähtsuse. Näiteks väheneks isikute roll oma riigi loomispüüdlustele, kui suure enamuse ükskõiksete hulgas on ainult väike grupp neid, kes rahvuspõhist riiki rajada soovivad, ning ükskõiksed ajalooliste protsessidega ainult kaasa on läinud. Samas on Zahra termini puudujäägid ka ise välja toonud, viidates selle halvustavale kõlale, kuid samas leiab ta, et paremat terminit kogu nähtuse kirjeldamiseks ei leidu.⁷⁶

Viimase aja uurimustele tuginedes jõudis Tara Zahra järeldusteni, et rahvusluse tõusu aastatel 1880-1948 olid paljud rahvuslike liikumiste suhtes täiesti ükskõiksed – mis oli põhjustatud vastuseisust kaasaegsele massipoliitikale⁷⁷ – viidates eriti Ida- ja Kesk-Euroopas toimunud protsessidele.⁷⁸

Näiteks lükkab Zahra ümber väite, nagu oleksid saksa keelt kõnelevad inimesed Ida- ja Kesk-Euroopas üksteisega tugevalt seotud või selgelt määratletud grupp, keda ühendavad ühised „saksa“ huvid või kes eristanuks selle kaudu end naabruses elavatest slaavlastest. Zahra poolt pakutavaks lahenduseks on rahvusülene ajalugu, mitte niivõrd sakslaste või slaavlaste ajalugu. Kuivõrd on olemas rahvuse suhtes ükskõiksed inimesed, siis tasuks ajaloost kirjutada ühises ja ühendavas võtmes.⁷⁹

Artikli lõpus käis ta välja mõtte, et kuigi kõik Euroopa rahvad on kindlasti kuulunud mingi rahvuse sekka, tuleks uurimisel isikute ühendustele läheneda pigem isikute poliitilistest, kultuursetest ja sotsiaalsetest põhjustest, kuna tõenäoliselt on isikud nende protsesside toimumisel olnud rahvuslikult ükskõiksed.⁸⁰

Tara Zahra kontseptsiooni on David Feesti poolt soovitatud rakendada biograafilistes uurimistöodes, kuna neis ei pea rahvuslikke kuuluvusi koheselt välistama ja need ei pea

⁷⁴ Samas, lk 98.

⁷⁵ Bolin, Per; Douglas, Christina (2017) „‘National indifference’ in the Baltic territories? A critical assessment“, lk 14.

⁷⁶ Zahra, Tara (2010) „Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis“, lk 98.

⁷⁷ Samas, lk 98-99.

⁷⁸ Samas, lk 99-110.

⁷⁹ Samas, lk 116.

⁸⁰ Samas, lk 118.

uuritavate analüüsimisel saama määravaks – nii jääks ruumi ka teistele identsusnarratiividele, ning samal ajal ei peaks otsima pingsalt neid, kes häälekalt väljendaksid enda ükskõiksust rahvuse suhtes (mida inimesed pea kunagi ei tee).⁸¹ Rahvuslik ükskõiksus on seni enim kasutust leidnud rahvusluse ajaloo uurijate seas.⁸²

Kuna antud uurimustöös keskendutakse Eestisse jäänud sakslaste rahvusliku identiteedi analüüsimisele, siis nende tausta avamiseks on tarvis mõista ka nende päritolu. Seega tuleb leida vastus küsimusele, kuidas avaldus baltisakslaste rahvuslik identiteet, vähemalt seoses rahvusliku ükskõiksusega? Kuigi Zahra hinnangul on võimalik väita, et Ida- ja Kesk-Euroopa rahvastele on olnud omane ükskõiksus rahvusluse suhtes,⁸³ siis näiteks Per Bolini ja Christina Douglaste hinnangul baltisakslaste näide seda kinnitama ei sobi.⁸⁴ Zahra teooria ei võta arvesse baltisakslastele omast olukorda, kus olemas oli tugeva rahvusliku identiteediga eliidi hulka kuuluv grupp, mis ei olnud mõjutatud üldisest rahvuslikust liikumisest.⁸⁵ Ühest küljest võtsid erinevad sotsiaalsed konfliktid ja etniliselt jagunemised Baltimaades küll rahvusliku mõõtme, kuna baltisakslastel oli kohaliku eliidi roll ja nende vastane ülestõus kandnuks endas rahvuslikku vastupanu.⁸⁶ Teisalt aga põhines baltisakslaste võim maaomandil, sotsiaalsel staatusel ja nende endi hinnangul ka kultuurilisel üleolekul, mis ei tekitanud vajadust oma riigi järele kindlal territooriumil.⁸⁷ Pealegi oli tegemist järjest väheneva rahvusgrupiga (juba alates aastast 1881).⁸⁸

Lisaks oli baltisakslastel keeruline enesemääramisega edukalt kuhugi jõuda, kuna tegemist oli saksa keelt kõnelevate baltlastega – uhked enda saksa päritolu ja kultuuri üle kuid samal ajal tugeva Balti identiteedi ja püsiva lojaalsusega Vene tsaari suhtes.⁸⁹ Kuigi tegemist ei olnud sotsiaalselt ega materiaalselt ühtlase grupiga, siis neid ühendas traditsioonidest kinnihoidmine ja lugupidamine autoriteedi vastu.⁹⁰

⁸¹ Feest, David (2017) „Spaces of ‘National Indifference’ in Biographical Research on Citizens of the Baltic Republics 1918–1940“, *Journal of Baltic Studies*, Vol. 48, Issue 1, pp. 55–66, lk 63–64.

⁸² Ginderachter, Maarten van; Fox, Jon (ed.) (2019) “Introduction” *National indifference and the history of nationalism in modern Europe*, lk 1.

⁸³ Zahra, Tara (2010) „Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis“, lk 93–94.

⁸⁴ Bolin, Per; Douglas, Christina (2017) „‘National indifference’ in the Baltic territories? A critical assessment“, lk 13 ja 20.

⁸⁵ Samas, lk 20.

⁸⁶ Samas, lk 15–16.

⁸⁷ Samas, lk 17–18.

⁸⁸ Laurits, Kaido (2005) *Saksa kultuuriromavalitsus ja vähemusrahvus Eesti Vabariigis 1918/1925–1940*. Magistritöö. Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, Eesti ajaloo osakond, lk 19.

⁸⁹ Wezel, Katja (2017) „Introduction: German Community – German nationality? Baltic German Perceptions of Belonging in the Nineteenth and Twentieth Century“, lk 6.

⁹⁰ Liivik, Olev (2011) „Baltisakslaste ümberasumine Eestist 1939. aastal. Ümberasujate lahkumise motiivid“, lk 49.

Saab väita, et baltisakslastel võis olla rohkem kui üks identiteet: ruumiline, mis oli seotud kodumaaga Baltikumis; kultuurne, mida kandis saksa keel ja pärand; poliitiline, mille ühendavaks jõuks oli Vene impeerium.⁹¹

Eesti kontekstis olid riigi iseseisvumise järel baltisakslased sunnitud leppima rolliga olla rahvuslikuks vähemuseks teise suurema osakaaluga rahvuse kõrval viimase rahvusriigis.⁹² Rahvusena edasi eksisteerimist toetas 1925. aastal välja kuulutatud vähemusrahvuste kultuuriautonomia seadus,⁹³ millest tulenevalt baltisakslaste rahvuslik identiteet ei oleks pidanud veel täielikult hääbuma.

Ümberasumiste ja põgenemiste tagajärjel (1939-1941/1944) lahkus valdav enamus baltisakslastest Eestist. Ulrike Plathi hinnangul võis järelümberasujaid mingil-määral pidada rahvuslikult ükskõikseks inimgrupiks juba küll, kuna nende identiteedid on tõesti mitmekihilised, keerulised, vabavormilised.⁹⁴ Kuid samas tuleks olla ettevaatlik nende ükskõikseteks lahterdamisega, kuna muud tegurid olid tol hetkel palju tähtsamad.⁹⁵ Teisalt aga tekkis inimestel vajadus kindla rahvusena ennast määratleda alles siis, kui see tuli isikut tõendavasse dokumenti või kuhugi mujale kirja panna.⁹⁶ Samal ajal võisid inimesed oma rahvust vastavalt poliitilistele või sotsiaalsetele oludele vahetada.⁹⁷ Eriti hea võimaluse andis selleks oskus kõneleda mitut keelt.

Seega ei avaldunud rahvuslik ükskõiksus sedavõrd baltisakslaste puhul, kuid viimastel Eestisse jäänud sakslastel võis paindlikkus rahvuse suhtes juba enam märgatav olla. Teatav isiklik ükskõiksus rahvuse vastu võis seega avalduda, kuid samas ei saa ära unustada sõja tingimusi ja survet, mida ühte või teise rahvusesse kuulumine tähendada võis. Seega on tarvis teada, kuidas isikute rahvuslik kuuluvus üldsegi kujunes, ning millist rolli omas kehtiv võim ja selle korraldused rahvuse määratlemiseks.

Eelnevat arvestades on selge, et Eestisse jäänud sakslasi ühendas territoriaalne kollektiivne identiteet, ühine saksa või baltisaksa päritolu ning nende rahvuslik identiteet avaldus eeldatavasti rohkem mitmikidentiteedina, kui rahvusliku ükskõiksusena.

⁹¹ Wezel, Katja (2017) „Introduction: German Community – German nationality? Baltic German Perceptions of Belonging in the Nineteenth and Twentieth Century“, lk 3.

⁹² Bolin, Per; Douglas, Christina (2017) „‘National indifference’ in the Baltic territories? A critical...“, lk 18.

⁹³ Lähemalt vt Laurits, Kaido (2005) *Saksa kultuuriromavalitsus ja vähemusrahvus Eesti Vabariigis 1918/1925-1940*.

⁹⁴ Plath, Ulrike (2016) „Põgenikena saksa Reich'is ehk ränne eesti järelümberasujate identsusnarratiivis“, lk 124.

⁹⁵ Samas, lk 135.

⁹⁶ Zahra, Tara (2010) „Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis“, lk 101.

⁹⁷ Samas lk 103;

Tark, Triin (2019) „Võimatu missioon ehk miks on 1941. aastal Eestist Saksamaale ümberasunute...“, lk 80.

2. Rahvuse määratlemisest rahvuspõhiste küüditamisteni

Rahvusesse kuulumist määratleti Nõukogude Liidus aastakümnete jooksul erinevalt. Kuna tõlgendamisele tuleb rahvuspõhiselt küüditatud isikute rahvuslik identiteet, siis on oluline teada kuidas toimus rahvuse määratlemine enne küüditamist. Milline oli nõukogude võimu arusaam rahvusest 1930. aastatel võrreldes varasemaga ja kuidas mõjutas uus rahvuspoliitika koos passisüsteemiga Eestisse jäänud sakslaste käekäiku.

Nõukogude Liidus oli enne 1930ndaid isikul võimalik rahvuslikku kuuluvust ise määrata, ning tegemist oli mööduva nähtusega mida peeti inimloomusest eraldiseisvaks.⁹⁸ Isikute sotsialistlikus vaimus kasvatamiseks kujundati rahvusi ja arendati välja nende keelt, kuna emakeele kaudu sai inimesi soovitud suunas mõjutada palju kiiremini.⁹⁹ Lisaks andis keel võimaluse isikuid üksteisest ka rahvuse põhjal eristada.¹⁰⁰ Sealjuures usuti, et tingimuste loomine rahvuslike identiteetide tugevdamiseks (või tekkimiseks) aitab ära hoida rahvusluse tekke, ning kiirendab jõudmist rahvusvahelisse sotsialismi – kehtivasse korda kus rahvuslikud identiteedid asenduksid internatsionaalse grupi identiteediga.¹⁰¹ Rahvuspõhiseid erinevusi toetavat rahvuspoliitikat rakendati seetõttu strateegilistel eesmärkidel.¹⁰²

1920ndate lõpuks jõuti nii kaugele, et isikud kes ei olnud varem isegi rahvusele mõelnud, pandi siis rääkima oma rahvuskeelt, tundma oma kultuuri ja ajalugu, ning omandama rahvuspõhist poliitilist struktuuri.¹⁰³ 1930ndatel rahvuspoliitika aga muutus, eelkõige seetõttu, et rahvuslusest kaugemale liikumise asemel loodi hoopis uusi rahvusi ja olemasolevad olid hakanud järjest tugevnema.¹⁰⁴

Pideva rahvusliku määratlemise nõude tagajärjel sai rahvusest inimese lahutamatu osa, see määras ära isiku sotsiaalse positsiooni ja karjäärivõimalused. Rahvusest oli saanud üks olulisemaid tunnuseid ning nõukogude võim ainult süvendas seda. Kinnistus arusaam

⁹⁸ Martin, Terry (2001) *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union*, lk 448-449.

⁹⁹ Slezkine, Yuri (1994) „The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism“, lk 418 ja 432-433;

Martin, Terry (2001) *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union*, lk 13.

¹⁰⁰ Slezkine, Yuri (1994) „The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism“, lk 431.

¹⁰¹ Martin, Terry (2001) *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union*, lk 8.

¹⁰² Samas, lk 449.

¹⁰³ Smith, Jeremy (2013) *Red Nations: the Nationalities Experience in and After the USSR*, Cambridge: Cambridge University Press, lk 73-74.

¹⁰⁴ Suny, Ronald Grigor (2011) *The Soviet Experiment: Russia, the USSR, and the Successor States*, New York; Oxford: Oxford University Press, lk 312-313.

rahvusest kui millestki sünnipärasest ja igavesest.¹⁰⁵

Seega oli rahvuspõhisest määratlemisest saanud lühikese aja jooksul üks peamisi viise isikute eristamiseks. Viimase hõlbustamiseks ning isikute paremaks tuvastamiseks ja jälgimiseks võeti kasutusele passisüsteem.

2.1 Rahvuse määratlemine passisüsteemi kaudu

Passide tutvustamine aastal 1932 juurutas veelgi administratiivsel ja sotsiaalsel tasandil tõdemust, et rahvus on tõesti midagi ürgset ja pärilikku.¹⁰⁶ Uue rahvuspoliitika juurutamine (mille järgi oli rahvus inimesest lahutamatu), langes seega ajaliselt kokku passisüsteemi kehtestamisega.¹⁰⁷

Passisüsteemi algusaastatel (1932-1938) võis inimene veel valida, millise rahvuse ta passi märgib, kuid 1938. aasta 2. aprillist hakati rahvust passidesse kirja panema vanemate rahvuse järgi.¹⁰⁸ 16-aastased passitaotlejad, kelle vanemad olid eri rahvusest, võisid valida kumma rahvuse järgi nad ennast määravad, kuid pärast seda oli peaaegu võimatu oma rahvust muuta.¹⁰⁹ Rahvusest oli saanud midagi bioloogilist, ning see ei omanud enam keelelist või kultuurilist päritolu.¹¹⁰

Arusaama aitas kujundada ka see, et juba esialgse rahvuspoliitika järgi pidid Nõukogude Liidu kodanikud oma rahvuse ära määrama ja kirja panema, mis põhjustaski inimestes tõekspidamise, et tegemist on inimese juurde kuuluva ja ülimalt olulise tunnusega.¹¹¹

Jäigad formaalsed põhimõtted rahvuse määramisel võisid endaga kaasa tuua reaalsuse, kus dokumentidesse kirja pandud rahvus erines isikute rahvuslikust identiteedist, kuna viimane kujunes tegelikkuses keeleoskuse, hariduse ja kultuurikeskkonna tagajärjel. Enamik siiski leppis talle määratud rahvusega ja vastuolu esines enamasti pigem vähemusrahvuste puhul.¹¹²

¹⁰⁵ Martin, Terry (2001) *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union*, lk 449.

¹⁰⁶ Samas.

¹⁰⁷ Paavle, Indrek (2010) „Ebaühtlane ühtne süsteem: sovetliku passisüsteemi kujunemine, regulatsioon ja rakendamine Eesti NSV-s. I Passisüsteemi mehhanism“, lk 43.

¹⁰⁸ Костырченко, Геннадий (2003) *Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм*, Москва: Международные отношения, lk 206–207;

Paavle, Indrek (2010) „Ebaühtlane ühtne süsteem: sovetliku passisüsteemi kujunemine, regulatsioon ja rakendamine Eesti NSV-s. I Passisüsteemi mehhanism“, lk 43.

¹⁰⁹ Sakwa, Richard (1998) *Soviet Politics: In Perspective*, London; New York: Routledge, lk 444.

¹¹⁰ Suny, Ronald Grigor (2011) *The Soviet Experiment: Russia, the USSR, and the Successor States*, lk 312.

¹¹¹ Martin, Terry (2001) *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union*, lk 449.

¹¹² Liivik, Olev (2015) „Eesti NSV Ministrite Nõukogu. Kas liiduvabariigi paljurahvuselise haldusaparaadi rahvuslik võimuorgan?“, *Nõukogude Eesti Külma sõja ajal. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised* 23(30), Tannberg, Tõnu (koost.), lk 31-58, Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 32.

Seetõttu määras süsteemi silmis inimese rahvuse tema formaalne rahvus, ning tegelikul rahvuslikul identiteedil selles kohta ei olnud. Määravaks oli isikutunnistusse kirja pandu.

Passisüsteemi kehtestamisel olid ka igapäevaelu traagiliselt muutvad tagajärjed. Nimelt kaasnesid passisüsteemiga juba algusest peale riiklikud nn puhastuskampaaniad, millega eemaldati ühiskonnast võimule ebasobivaid isikuid.¹¹³ Samuti algasid 1930. aastatel Nõukogude Liidus rahvuspõhised küüditamised,¹¹⁴ ning passisüsteem oli peamine mida n-ö vaenulike isikute tuvastamisel kasutati, see võimaldas kindlaks teha isiku kuulumise vaenlasrahvusesse.¹¹⁵ Kõige ohtlikumateks kujunesid need rahvad, kel võis väljaspool Nõukogude Liidu piire leiduda rahvuskaaslast, nagu sakslased, poolakad, soomlased, eestlased, lätlased jne.¹¹⁶ Sakslasi peeti põhilisteks vastasteks, kuna neid oli kollaboratsionismis süüdistada kõige lihtsam – keskeks põhjuseks olid siinkohal suhted Saksamaaga.¹¹⁷

Rahvuse pärilikuks juurutamine tõukus just sellest, et paljud vaenlasrahvusesse kuuluvad isikud proovisid passisüsteemi algusaastatel isikutunnistusel fikseeritud rahvust muuta, et arreteerimisest ja hukkamisest pääseda.¹¹⁸ Seetõttu langes nii uue rahvuspoliitika kui ka passisüsteemi kehtestamine kokku rahvuspõhise puhastustööga.

Rahvuspõhine küüditamine oli sovetlikule süsteemile üsnagi omane. Ainuüksi rahvuselt sakslaste küüditamisi toimus 1930. ja 1940. aastatel korduvalt.¹¹⁹ Kuid rahvustunnuse alusel kodanike vägivaldne puhastamine oli vaid osa kehtiva võimu kindlustamisel rakendatud praktikast – küüditati veel mitmetel teistel ajenditel näiteks nagu sotsiaalse või potentsiaalse vaenlase tunnuse alusel, või siis usulistel kaalutlustel.¹²⁰ Samas oli sakslasi ümber paigutatud ka tsaariajal, aastatel 1914-1917, mistõttu ei olnud rahvuspõhiselt inimeste ühelt territooriumilt teisele liigutamine midagi ainuomast sovetlikule süsteemile, vaid eesmärgid ja põhjused olid teised.¹²¹ Samuti ei olnud isikute Siberisse saatmine Venemaa ajaloos uus nähtus, näiteks küüditati baltisakslasi (kümme prominentset isikut) Eestist ka 1915. aastal.¹²²

¹¹³ Paavle, Indrek (2010) „Ebaühtlane ühtne süsteem: sovetliku passisüsteemi kujunemine, regulatsioon ja rakendamine Eesti NSV-s. I Passisüsteemi mehhanism“, lk 41 ja 53.

¹¹⁴ Martin, Terry (1998) „The Origins of Soviet Ethnic Cleansing“, *The Journal of Modern History*, Vol. 70, No. 4 (December), pp. 813-861, lk 847.

¹¹⁵ Martin, Terry (2001) *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union*, lk 451.

¹¹⁶ Rahi-Tamm, Aigi (2009) „Küüditamine Nõukogude repressiivpoliitika komponendina, lk 18.

¹¹⁷ Samas, lk 21

¹¹⁸ Martin, Terry (2001) *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union*, lk 451.

¹¹⁹ Mukhina, Irina (2011) *The Germans of the Soviet Union*, lk 29.

¹²⁰ Rahi-Tamm, Aigi (2009) „Küüditamine Nõukogude repressiivpoliitika komponendina, lk 12.

¹²¹ Mukhina, Irina (2011) *The Germans of the Soviet Union*, lk 35.

¹²² Must, Aadu (2014) „Privilegeritust põlualuseks: baltisaksa ühiskonnategelaste represseerimine Esimese maailmasõja ajal“, *Esimese maailmasõda ja Eesti. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised* 22 (29), Tannberg, Tõnu

Ent nõukogude aegsed rahvuspõhised küüditamised olid nii arvuliselt kui hukkunute protsendilt varasematest kordades traagilisemad.

Eesti kontekstis leidis nõukogude passisüsteem samuti vägivaldset ärakasutamist. Pärast Eesti taasokupeerimist aastal 1944 hakati kogu elanikkonda sovetliku passisüsteemi kehtestamisega registreerima, kuid selle aktsiooni puhul tõsisemad tagajärjed avaldusid alles aastal 1947.¹²³ 1945. aastaks oli pasporteeritud vaid linnarahvas.¹²⁴ Kuna Eestis kehtis varasemast oma passisüsteem, siis kasutati riigis elavate rahvuselt sakslaste kindlaks tegemisel just neid andmeid koos kirikuraamatutega.¹²⁵

Eesti Vabariigis hakati isikutunnistusi välja andma 1919. aastal, ning sinna kanti ka omaniku rahvus.¹²⁶ 1920. aastal muudeti rahvuse määramine aga vabaks, mis tõi kaasa teatava hulga inimeste pöördumise ametiasutuste poole, et enda rahvust isikutunnistusel muuta.¹²⁷ Samas tuleb märkida aga seda, et alates 1930. aastatest rahvust isikutunnistustele enam ei märgitud.¹²⁸ 1934. aastast võisid rahvust muuta ainult vähemusrahvuse esindajad, ning väljastama hakati vaid rahvusesse kuulumise tunnistusi, kuid isikutunnistusel rahvuse märget ei taastatud.¹²⁹ Hilisemal nii vene (1940-1941) kui ka saksa okupatsiooni ajal (1941-1944) toimus isikutunnistuste väljavahetamine ja välja andmine vastavalt kehtivale võimule.¹³⁰

Rahvuspõhine küüditamine 1945. aastal põhines vormilisel rahvusmärkel isikudokumendis. Eesti Vabariigi aegsetel isikutunnistustel tulenes rahvusmärke isiku valikust, kuid Nõukogude Liidus välja antud dokumendid kajastasid rahvust päritolu alusel.

(koost.), lk 15-107, Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda, lk 40;

Siberisse küüditati isikuid ka palju varem, lähemalt vt Must, Aadu (2012) *Siber ja Eesti. Jalaraua kõlin*, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

¹²³ Paavle, Indrek (2011) „Ebaühtlane ühtne süsteem: sovetliku passisüsteemi kujunemine ja rakndamine Eesti NSV-s. II Passisüsteemi kehtestamine“, lk 46 ja 51.

¹²⁴ Samas, lk 66.

¹²⁵ Jürjo, Indrek (2000) „Täiendusi baltisakslaste ümberasumise ja Eestisse jäänud sakslaste saatuse kohta NKVD arhiiviallikate põhjal“, lk 128;

Rahi-Tamm, Aigi (2008) „Küüditamine Eestis: 1945. aasta saksa rahvusest kodanike küüditamise näitel“, lk 152.

¹²⁶ Liivik, Olev (2017) „Millisest rahvusest olid 1941. aastal Eestist Saksamaale ümberasunud? Rahvuse määramise poliitikatest ja dokumentidest Eesti Vabariigis ümberasumise valguses“, *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2016*, Pae, Taavi (peatoim.), lk 141-145, Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 142.

¹²⁷ Samas, lk 142-143.

¹²⁸ Määrus isikutunnistuste ja passide kohta (17.07.1930), *Riigi Teataja 1930, nr 55, art 372*, <https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=AKriigiteataja19300717.2.4> (06.05.2020).

¹²⁹ Liivik, Olev (2017) „Millisest rahvusest olid 1941. aastal Eestist Saksamaale ümberasunud? Rahvuse määramise poliitikatest ja dokumentidest Eesti Vabariigis ümberasumise valguses“, lk 144.

¹³⁰ Erelt, Pekka (2008) „Eestlaste passid läbi aegade“, *Eesti Ekspress*, 16. november, <https://ekspress.delfi.ee/kuum/eestlaste-passid-labi-aegade?id=27683239> (31.07.20);

Maripuu, Meelis (2012) *Omavalitsuseta omavalitsused. Halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944*. Doktoritöö. Tartu Ülikool, ajaloo- ja arheoloogia instituut, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 162-163.

2.2 Rahvuselt sakslaste küüditamine Eestis aastal 1945

Pärast II maailmasõda oli Eestisse jäänud saksa rahvusest isikuid väga vähe (hinnanguliselt ligi 300).¹³¹ Arvestatav hulk neist ei olnud kasutanud lahkumisvõimalusi, kuna nende pered olid Eestiga tugevalt seotud ja pealegi oli enamus neist üsna kõrges eas.¹³² Põhjuseid paigalejäämiseks oli erinevaid – oli neid, kes olid ümberasumiselt tagasi pöördunud, või neid, kes ei pidanud üldsegi vajalikuks kuhugi põgeneda. Paljudel ei pruukinud ümberasumise mõtet isegi tekkida.¹³³

7. veebruari 1945. aasta NSVL NKVD direktiivi nr 1/2144 alusel tuli Eesti NSV territooriumil elavad rahvuselt sakslased saata metsatöödele Komi ANSV-sse.¹³⁴ Tegemist oli osaga Nõukogude Liidus 1941. aastal alanud sakslaste küüditamisaktsioonist.¹³⁵ Eestis oli aktsioon peamiselt suunatud aastatel 1939-40 riigist lahkunud aga Saksa okupatsiooni ajal tagasipöördunud sakslaste vastu.¹³⁶

Kuigi saksa rahvusest isikute nimekirju operatsiooni ettevalmistamise käigus pidevalt kontrolliti, tuli küüditamise käigus ette juhtumeid, kus nimekirja olid sattunud invaliidid, teo- ja liikumisvõimetud ning vahepealse aja kestel juba surnud isikud.¹³⁷ Lisaks leidis nimekirjas neid, kes olid raskelt haiged, vaimuhaiglas, või kuhugi kadunud (nt puhkusele sõitnud).¹³⁸ Varasemalt nimekirjadest välja jäänud rahvuselt sakslasi tuvastati veel küüditamise käiguski.¹³⁹ Samamoodi oli isikuid, kel õnnestus tõestada enda kuulumist mõnda teise rahvusesse, ja seeläbi küüditamisest pääseda.¹⁴⁰

Nõukogude Liidus oli üldjuhul tavaks, et inimesi küüditati perekondade kaupa. 1945. aastal küüditamine paistab silma erandlikuna kuna sakslaste teisest rahvusest pereliikmetel lubati jääda Eestisse.¹⁴¹ Samas on nüüdseks teada, et nõue mis tähendanuks kõigi pereliikmete küüditamist hoolimata nende rahvuslikust päritolust, kaasates ka liikumisvõimetuid ja haigeid, punaarmees teenivate isikute pereliikmeid – hilines.¹⁴² Nagu kõigi küüditamisoperatsioonide

¹³¹ Sieben, Viktor, Sakslased, lk 429.

¹³² Rahi-Tamm, Aigi (2008) „Küüditamine Eestis: 1945. aasta saksa rahvusest kodanike...“, lk 151-152.

¹³³ Liivik, Olev; Liibek, Tõnis (2019) *Viimane peatükk. Baltisakslaste lahkumine Eestist 1939-1941*, lk 21.

¹³⁴ Rahi-Tamm, Aigi (2008) „Küüditamine Eestis: 1945. aasta saksa rahvusest kodanike...“, lk 151.

¹³⁵ Jürjo, Indrek (2000) „Täiendusi baltisakslaste ümberasumise ja Eestisse jäänud sakslaste...“, lk 127-128.

¹³⁶ Rahi-Tamm, Aigi (2009) „Küüditamine Nõukogude repressiivpoliitika komponendina“, lk 23.

¹³⁷ Rahi-Tamm, Aigi (2008) „Küüditamine Eestis: 1945. aasta saksa rahvusest kodanike...“, lk 151-152.

¹³⁸ Õispuu, Leo (koost.) (2001) *Küüditamine Eestist Venemaale: juuniküüditamine 1941 & küüditamised 1940-1953/ Deportation from Estonia to Russia: deportation in June 1941 & deportation in 1940-1953*, raamat 6, Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo.

¹³⁹ Rahi-Tamm, Aigi (2008) „Küüditamine Eestis: 1945. aasta saksa rahvusest kodanike...“, lk 152.

¹⁴⁰ ERAF.2-M/O.2.19 Saksa rahvusest isikute nimekirjad maakondade kaupa. Aruanded, ettekanded, õiendid, raportid operatsiooni läbiviimise kohta. L 14.

¹⁴¹ Rahi-Tamm, Aigi (2008) „Küüditamine Eestis: 1945. aasta saksa...“, lk 151.

¹⁴² Mukhina, Irina (2011) *The Germans of the Soviet Union*, lk 53-54.

puhul tuli siingi esile erandeid ja mitmetitõlgendamisi.

Plaani järgi oli arvestatud, et 289 küüditatavaga lähevad kaasa ka nende pereliikmed, milleks tuli kirjalikult soovi avaldada, kuid umbes pooled neist (143) seda siiski ei teinud.¹⁴³

Segaabielse korral said vanemad otsustada, kas üle 16-aastased lapsed lähevad asumisele, või jäävad koos teise vanemaga Eestisse.¹⁴⁴ Töövõimetute ja lapsendatud laste puhul võis samuti otsustada, kas laps jäetakse kirjaliku avalduse alusel kellegi hoole alla Eestisse, või võetakse muude võimaluste puudumisel endaga kaasa.¹⁴⁵

Kokku küüditati 1945. aasta 15. augustil 407 inimest – 261 sakslast koos oma perekondadega.¹⁴⁶ Kaasa läinud 146 küüditatut olid seega muust rahvusest pereliikmed või nende lapsed, enamuses eestlased ja venelased.

Isikute rahvuspõhiselt küüditamine oli seega ka Eestis täiesti võimalik, ning kuna sovetlik süsteem määras rahvuse päritolu (sh isikutunnistuse) järgi, siis isikute tegelik rahvuslik identiteet ei mänginud formaalse kõrval mingisugust rolli. Küüditamise sakslasena määras ära ainult rahvuse kinnitus paberil, mistõttu ei saa sugugi kindel olla, et vastav märge isiklikus dokumendis tähendas just seda, et inimene end ise sakslaseks pidas.¹⁴⁷ Rahvusliku identiteedi kujunemine oli Eesti Vabariigi ajal tunduvalt vabam, ning see kujunes peamiselt kohalike rahvustega segunemise kaudu. Nõukogude võim tõi endaga aga sunniviisilise rahvusliku määratluse ja isiku enda identiteet selles ei avaldu. Seega jõuame järgmiste küsimusteni: kuidas need isikud ise rahvust tajusid või ennast määratlesid, millise rahvusena end identifitseerisid, ja kes nad ikkagi olid?

¹⁴³ Rahi-Tamm, Aigi (2008) „Küüditamine Eestis: 1945. aasta saksa...“, lk 151.

¹⁴⁴ Jürjo, Indrek (2000) „Täiendusi baltisakslaste ümberasumise ja Eestisse jäänud sakslaste...“, lk 129.

¹⁴⁵ Rahi-Tamm, Aigi (2008) „Küüditamine Eestis: 1945. aasta saksa...“, lk 151.

¹⁴⁶ Samas, lk 153.

¹⁴⁷ Samas, lk 152.

3. 1945. aastal Eestist sakslastena küüditatute rahvuslik identiteet

Järgnevalt püüan tuvastada Eestisse jäänud ja küüditatud sakslaste rahvuslikku identiteeti ning seda, kuidas nad rahvuslikku kuuluvust ise tajusid või väljendasid. Kasutan selleks Rahvusrhiivi fondi ERAF.2-M/O, täpsemalt fondi allsarja säilikuid ERAF.2-M/O.2.(9-19). Mõningatel juhtudel kasutan ka elulookirjeldusi ja rehabiliteerimist taotlenud isikute toimikuid fondist ERAF.6-R. Grupi analüüsi alustan üldisemast taustast, misjärel jätkan konkreetsete isikute ja perekondadega, ning viimaks hindan nimetatud allikatele tuginevalt isikute rahvusliku identiteediga seonduvat.

3.1 Kes nad olid?

Küüditatud sakslaste tausta avamiseks tootsin välja mõned kaasaegsete kirjeldused küüditamisele eelnenud perioodist. Näiteks kirjeldati aastal 1942 Narva piirkonnas elavaid sakslasi Julgeolekupolitsei aruande põhjal järgnevalt: antud isikud kuuluvad mitmesse sotsiaalsesse kihti, on kõrges vanuses ja halva tervisega, on segaabeludes peamiselt eestlaste ja venelastega, hulgal neist on oma kinnisvara või kindel teenistuskoht, ning enamus on sündinud ja kasvanud Eestis.¹⁴⁸ Sarnaselt kirjeldati neid ka Pärnumaal. Ka 1945 pidas üks osa aktsiooniga seotud isikutest, et rahvuselt sakslaste väljasaatmine võib osutuda mitteotstarbekaks kuivõrd tegu on kõrge vanusest tulenevalt (sotsiaalselt) ohutute isikutega ning lisaks võib see põhjustada asjatuid kuulujutte eestlaste väljasaatmise plaanimisest.¹⁴⁹ Juba 1939. aastal avaldati ümberasuvate baltisakslaste puhul meedias arvamust, et tegu on kohalike elanikega segunenud isikutega, kelle sakslus pärines kusagilt kaugelt põlvedest või kadakasakslusest, ning et paljud neist kõnelesid omavahel üldsegi vene keeles – ehk nende sakslus seati juba siis kahtluse alla.¹⁵⁰ Muidugi oli nende seas ka palju kohalikku päritolu pereliikmeid.¹⁵¹ Kui 1939. aastal lahkunute puhul on hinnatud, et enam-jaolt oli tegemist siiski baltisakslastega, siis järelümberasujate rahvuslik kuuluvus on tekitanud juba suuremaid

¹⁴⁸ Jürjo, Indrek (2000) „Täiendusi baltisakslaste ümberasumise ja Eestisse jäänud sakslaste saatuse kohta NKVD arhiiviallikate põhjal“, lk 124.

¹⁴⁹ Rahi-Tamm, Aigi (2008) „Küüditamine Eestis: 1945. aasta saksa...“, lk 157.

¹⁵⁰ Väli, Mattias (2019) *Baltisakslaste lahkumine Eestist aastatel 1939-40 kohaliku meedia pilgu läbi*. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, üldajaloo osakond, lk 12 ja 24.

¹⁵¹ Liivik, Olev (2017) „Millisest rahvusest olid 1941. aastal Eestist Saksamaale ümberasunud? Rahvuse määramise poliitikatest ja dokumentidest Eesti Vabariigis ümberasumise valguses“, lk 141.

küsitavusi.¹⁵²

Aastaks 1945 olid Eestisse jäänud kõigi lahkumiste järel need isikud, keda sai sakslaseks nimetada pigem formaalselt. Ka järelümberasujate seas oli juba palju neid, kes identifitseerisid ennast hiljem eestlasena.¹⁵³ Seega on tõenäosus, et Eestisse viimastena elama jäänud isikud oleksid ennast identifitseerinud sakslastena, üsna väike.

Täpsemat tausta kogu inimgrupi kohta avab küüditatute informatsiooni põhjal Eesti Memento Liidu poolt koostatud nimekiri.¹⁵⁴ Nimekirja alusel jaotaksin väljasaadetud isikud perekondade põhjal nelja gruppi: saksa pered, segapered, ilma abikaasadeta aga koos laste või mitme põlvkonnaga küüditatud ning sakslasest üksikisikud, kelle perekonnaliikmeid nimekirjas mainitud ei ole. Peale nende on nimekirjas veel isikud keda välja ei saadetud, kuid kelle olukorda sai lühidalt kirjeldatud juba eelnevalt. Antud jaotus aitab paremini mõista kuidas päritolult sakslaste kohalikega segunemine avaldus ja kuidas võis see mõjutada nende rahvuslikku identiteeti.

Saksa perede puhul on märgata, et isegi kui vanemad olid sakslased (peamiselt Venemaalt pärit), seda nii päritolu kui nime poolest, siis nende lapsed olid tihti kas kohaliku eestlase või venelasega pere loonud ja lastele on pandud juba eesti- või venepäraseid nimesid. Need isikud olid perekonna kaudu tihedalt teiste rahvuste esindajatega seotud. Lisaks on täheldatav nende isikute kõrge vanus. Isegi kui nende saksa päritolu oli võrreldes teiste küüditatud perekondadega nähtavam, siis järgnevad põlvkonnad olid juba eestistunud või venestunud, ehk kõige rohkem sakslusega seostatav grupp oli nagunii hääbumas. Märkusena toonitaks, et ainult nimekuju järgi rahvuslikku päritolu määrata ei tohi.

Segaperede osakaal oli perekondade lõikes suurim. Kõige rohkem oli segaperesid eestlastega, siis venelastega ja viimaks mõned üksikud tšehhi, läti, poola ja rumeenia rahvusest isikutega loodud perekonnad. Olid ka juhtumid, kus sama nime kandvad perekonnaliikmed olid päritolu poolest nii eestlased, venelased kui sakslased. Isikute igapäevaelu ja suhete loomist mõjutas rohkem keeleoskus ja asukoht. Mistõttu oligi enamik küüditatutest segunenud erinevate

¹⁵² Samas, lk 141;

Tark, Triin (2019) „Võimatu missioon ehk miks on 1941. aastal Eestist Saksamaale ümberasunute rahvust keeruline tuvastada“.

¹⁵³ Plath, Ulrike (2016) „Pögenikena saksa Reich'is ehk ränne eesti järelümberasujate identsusnarratiivis“, lk 128.

¹⁵⁴ Öispuu, Leo (koost.) (2001) *Küüditamine Eestist Venemaale: juuniküüditamine 1941 & küüditamised 1940-1953/Deportation from Estonia to Russia: deportation in June 1941 & deportation in 1940-1953*;

Sakslastena küüditatute nimekiri on kättesaadav <http://okupatsioon.ee/et/memento-2001/memento-2001-2> (08.04.2020);

Edaspidi Eesti Memento Liidu nimekiri.

rahvusgruppidega, ja võisid ühendavana tajuda pigem territooriumi kui rahvust.

Rahvuspõhiste segaabelude puhul on leitud, et need mõjuvad inimesi keskkonda assimileerivalt, kuna muudavad kultuurilised erinevused inimeste vahel ähmaseks.¹⁵⁵

Assimileerumine leiab aset siis, kui isik identifitseerib ennast enamuse järgi, ning kaotab enda etnilise või rahvusliku identiteedi.¹⁵⁶ Segaperede puhul oli seega loomulik, et Eesti kultuuriruumis elavad isikud eestistusi.

Ilma abikaasadeta aga koos lastega, või siis mitme põlvkonnaga koos küüditatud perekondade puhul oli eeldatavasti tegemist olukorraga, kus oli esinenud ühe lapsevanema surm, või läks juba täisealine laps kaasa enda kõrges eas vanemaga. Samas oli ilma abikaasadeta küüditatute seas ka neid, kes elasid vabaabielus ja kelle kaaslane ei esitanud soovi kaasa sõita, või siis ei olnud laste teise vanema nimesid teada. Mitme põlvkonna puhul olid täiskasvanud isikud koos oma laste ja vanematega küüditatud, aga mehed olid perekonnas kas surnud, või Eestisse jäänud, ja nende kohta täpseid andmeid ei kogutud. Antud perekondade seas on vihjeid nii segaperedele kui saksa peredele, nii eestistumisele kui venestumisele. Oli pereliikmeid kes läksid küüditatavaga kaasa nende kõrge vanuse ja halva tervise tõttu. Või oli neid pereliikmeid, kes samuti sakslaseks määratuna küüditati. Lisaks võib nende hulka lugeda õed-vennad, kes koos küüditati, ja kaaluda saab ka võimalust, et osa perekonnast oli tegelikult Eestist juba varasemalt lahkunud. Seega täpseid järeldusi nende puhul teha ei saagi.

Sakslasest üksikisikute puhul oli mitmetel eesti- või venepärane perekonnanimi, aga paljudel ka täiesti saksa- või venekeelne nimi. Enamusel juhtudest olid kaaslased surnud ja enamik neist olid kõrges eas naisterahvad. Eelnevale kirjeldusele vastavad näiteks vaestemajas elanud sakslannad: Schenk, Palm, Lenfeldt, Zabelina, Kirnbeg, Rooberg, Jürgens.

Oli neid, kelle lapsed küüditati eraldi koos oma perekonnaga. Kuid real juhtudel olid lapsed Eestist varasemalt lahkunud. Seega kuulub sellesse gruppi täiesti üksikuid¹⁵⁷ vanemaid

¹⁵⁵ Samadele tulemustele jõudnud uurimuste hulk on tähelepanuväärne. Rahvuspõhiseid segaabelusi käsitleva kirjanduse kohta vt lähemalt Cottrell, Ann Baker (1990) „Cross - National Marriages: A Review of the Literature“, *Journal of Comparative Family Studies*, Vol. 21, Issue 2, (Summer), pp. 151-169.

¹⁵⁶ Honko, Lauri (1999) „Traditions in the construction of cultural identity, lk 25.

¹⁵⁷ ERAF.2-M/O.2.15 Saksa rahvusest Eesti elanike nimekirjad (Tallinna linnast 5. miilitsajaoskonna haldusalast). Instruktsioon ja operatsiooni läbiviimise plaan. Avaldused, ettekanded, raportid seoses küüditamisega. L 1 ja 2;

ERAF.2-M/O.2.11 Kirjavahetus, instruktsioon, plaan ning operatiivjõudude ja transpordivahendite vajadused küüditamisoperatsiooni läbiviimiseks. Korraldavad juhised küüditamise teostamiseks. Saksa rahvusest isikute arvulised andmed erinevatest Eesti piirkondadest. Operatsiooni teostavate isikute nimekirjad. Ešeloni nimekiri Permi oblastisse väljasaadetute kohta. Vara üleskirjutusaktide loetelu. Küüditatute koondandmed. Avaldused, ettekanded, raportid, palvekirjad seoses küüditamisega. L 2.

isikuid, kuid ka neid, kelle lähedased samal ajal küüditati või kes kaasa minna ei soovinud.¹⁵⁸ Sarnaselt eelmisele grupile, ei saa ka nende puhul teha täpseid järeldusi.

Tooksin välja veel paar erijuhtumit. Esiteks küüditati inimene, kelle üks vanematest oli eestlane ja teine venelane, kuid kelle passi oli väga hea saksa keele oskuse tõttu kirja pandud rahvusena sakslane.¹⁵⁹ See juhtum näitab väga hästi ära, kuivõrd määravaks osutus isikutunnistusse kirjutatu. Teiseks erijuhtumiks loeksin üksinda küüditatud isiku, kelle rahvustunnuseks oli kirja pandud luksemburglane, kuid kelle kohta rohkem andmeid materjalidest kahjuks ei leidu.

Küüditamisel pandi kirja ka isikute töö- või ametikohad, mis annab hea ülevaate nende sotsiaalsetest oludest ja igapäeva tegevustest. Pealegi lubati vabatahtlikult kaasa sõitvatele pereliikmetele, et nad saavad asumisel jätkata oma ametikohaga võrdväärse tööga, ent see lubadus ei kuulunud täitmisele.¹⁶⁰ Täheldatud ametite hulgas oli suur hulk töölisi, talunikke ja seppasid nagu lukksepad, autolukksepad, kellaspad, kingsepad ja lihtsalt sepad või rätsepad. Märgatavalt vähem oli raamatupidajaid, valvureid, õpetajaid, sanitare, teenistujaid, õmblejaid, arveametnikke, majahoidjaid, muusikuid, koduperenaisi, meistreid, insenere, autojuhte, kassiire. Peale nende oli veel mõni üksik arst, sekretär, kaupmees, ökonomist, asjaajaja, traktorist, treial, juuksur, aednik, koristaja, varustaja, kooliteenija, pesunaine, laadija, normeerija, käsitöölaine, ametnik, joonestaja, kütja, kokk, kuduja, lasteaednik, kojanaine, juhataja, energieetik, registraator, restauraator ja kiriku administraator.¹⁶¹ Tegelikkuses määrati kõik küüditatud isikud metsatöödele ja nad võrdsustati sundasumisele saadetutega.¹⁶² Tihtipeale saidki muust rahvusest pereliikmetest hoopis need kes metsatöid tegid, kuna paljud sakslastena küüditatud jäid varem või hiljem teovõimetuks.¹⁶³

Ülevaatlikult on seega teada, et tegemist oli peamiselt eestistunud (või venestunud) isikutega, kes olid formaalselt määratud sakslasteks, kuid kelle elud olid tihedalt seotud teiste rahvusgrupe esindavate isikutega. Arvestatav hulk neist olid töölised ja talunikud, kuid

¹⁵⁸ ERAF.2-M/O.2.11. L 2.

¹⁵⁹ ERAF.2-M/O.2.18 Saksa rahvusest isikute nimekirjad maakondade kaupa. Aruanded, ettekanded, õiendid, raportid operatsiooni läbiviimise kohta. L 16.

¹⁶⁰ ERAF.2-M/O.2.12 Saksa rahvusest Eesti elanike nimekirjad (Tallinna linnast 2. miilitsajaoskonna haldusalast). Instruktsioon ja operatsiooni läbiviimise plaan. Avaldused, ettekanded, raportid seoses küüditamisega. L 36.

¹⁶¹ Eesti Memento Liidu nimekiri.

¹⁶² Jürjo, Indrek (2000) „Täiendusi baltisakslaste ümberasumise ja Eestisse jäänud sakslaste saatuse kohta NKVD arhiiviallikate põhjal“, lk 133.

¹⁶³ ERAF.2-M/O.2.12. L 36;

Jürjo, Indrek (2000) „Täiendusi baltisakslaste ümberasumise ja Eestisse jäänud sakslaste...“, lk 128.

isikuid pärines pea igast eluvaldkonnast. Suur osa neist oli kaotanud abikaasa või otsustas perega mitte kaasa minna. Teisalt oli pereliikmeid, kes läksid oma vanematega vabatahtlikult kaasa, et nende eest hoolt kanda. Hinnanguid võib eelneva põhjal anda erinevaid, kuid täpsema arusaamise võimaliku rahvusliku identiteeti kohta toovad esile siiski isikute endi rahvusega seonduvad arvamused ja vastav väljendusviis.

3.2 Rahvuse väljendusviisid

Küüditamisaktsiooni käigus koguti isikute kohta erinevaid andmeid. Küüditavate enda poolt kirjutatud materjalide seas olid sooviavaldused pereliikmega kaasa minemiseks või Eestisse jäämiseks, kirjalikult tõendamised vara puudumise või dokumentide ära võtmise kohta, ning hilisemad rehabiliteerimiskirjad ja arhiivipäringud. Antud allikaid kasutangi rahvuse väljendusviiside tuvastamiseks.

Küüditamise ajal kirjutatud avalduste ja tunnistuste/tõendite põhjal tooks välja selle, et esines ka olukordi, kus keegi teine on isiku eest avalduse kirjutanud, eeldatavasti operatiivtöötaja või pereliige, ning küüditatav on dokumendi ainult allkirjastanud.¹⁶⁴ Millest võib järeldada, et mitmedki neist olid liialt vanad ja haiged või ei osanud teistes keeltes peale saksa keele kirjutada. Suures osas olid käekirjad ka halvasti loetavad, või siis üsna vigaselt kirjutatud. Kirjalikke avaldusi küüditavatelt oli nii eesti kui vene keeles, nii arusaadava käekirjaga kui peaaegu loetamatuid. Näiteks saab omapärase keelelise näite tuua perekond Pessanite puhul, kui venelasest tütar Olga, kes soovib sakslannast emaga kaasa minna, kirjutab oma nime avaldusele alla ladina tähtedega, samas kui tema ema Mathilda seda slaavi tähtedega teeb.¹⁶⁵ Mõlemad tekstid olid kirjutatud vene keeles, aga Mathilda puhul on märgata, et tema on dokumendi vaid allkirjastanud.

Üldistavalt öelduna võisid isikud osata mitut keelt, kuid kõik ei pruukinud osata neis kirjutada. Seega ei anna inimese keelekasutus piisavalt informatsiooni tema rahvuse kohta. Kuna rahvuse tajumise tuvastamiseks on antud uurimuses piirdutud kirjasõnaga, siis

¹⁶⁴ ERAF.2-M/O.2.11. L 16-17;

ERAF.2-M/O.2.14 Saksa rahvusest Eesti elanike nimekirjad (Tallinna linnast 4. miilitsajaoskonna haldusalast). Instruksioon ja operatsiooni läbiviimise plaan. Avaldused, ettekanded, raportid seoses küüditamisega, lk 28; ERAF.2-M/O.2.15. L 22;

ERAF.2-M/O.2.16 Saksa rahvusest Eesti elanike nimekirjad (Tallinna linnast 6. miilitsajaoskonna haldusalast). Instruksioon ja operatsiooni läbiviimise plaan. Avaldused, ettekanded, raportid seoses küüditamisega. L 12; ERAF.2-M/O.2.17 Saksa rahvusest Eesti elanike nimekirjad (Tallinna linnast 8. miilitsajaoskonna haldusalast). Instruksioon ja operatsiooni läbiviimise plaan. Avaldused, ettekanded, raportid seoses küüditamisega. L 8.

¹⁶⁵ ERAF.2-M/O.2.12. L 16 ja 17.

moodustavad analüüsitava valimi need isikud, kelle tekstis on rahvust kuidagi väljendatud. Rahvusest tingitud läbielamiste kirjeldamisel leidsid kasutust järgnevad väljendusviisid: „arreteerimise põhjuseks oli saksa rahvus,“¹⁶⁶ „oli saksa rahvusest,“¹⁶⁷ „olen ise saksa päritoluga,“¹⁶⁸ „saksa päritoluga määratud ümberasumisele,“¹⁶⁹ „saksa päritoluga asuma ümber ümberasumisele,“¹⁷⁰ „kuulub saksa rahvusesse,“¹⁷¹ „rahvuselt venelane,“¹⁷² „naine on sakslane,“¹⁷³ „on rahvuselt sakslane,“¹⁷⁴ „ema oli sakslane,“¹⁷⁵ „saksa rahvusse kuuluvus.“¹⁷⁶ Kordagi ei maini keegi küüditatutest, et „ma olen rahvuselt sakslane.“ Pigem on meil näide, kus inimene aastakümneid peale küüditamist kirjutab, et „olen ja jään eestlaseks.“¹⁷⁷ Näitena lisaks veel, et raportites kasutasid küüditajad toimuva kirjeldamisel sõnamoodustusi nagu „saksa rahvusest isikute väljasaatmine“¹⁷⁸ või „sakslaste evakueerimine.“¹⁷⁹

Seega on näha, kuidas inimesed rõhuvad rahvusest kirjutades päritolule, ja nende sõnakasutus on mõjutatud toimunud aktsioonist. Küüditamine oli rahvuspõhine, sealt ka põhjus rahvusest üldsegi kõneleda. Teadmata inimese tausta, ei saa ainult väljendusviiside põhjal kindlaid vastuseid anda. Rahvusliku identiteedi tuvastamiseks tuleb järelikult läheneda isikupõhiselt.

¹⁶⁶ ERAF.2-M/O.2.9 Saksa rahvusest Eesti elanike nimekirjad (Tallinna linnast). Ettekanded ja õiendid operatsiooni läbiviimisest. Koondaruanne väljasaatmise kohta kogu Eesti territooriumilt, ümbrik. L 1.

¹⁶⁷ ERAF.2-M/O.2.9. L 51.

¹⁶⁸ ERAF.2-M/O.2.9. L 70.

¹⁶⁹ ERAF.2-M/O.2.12. L 36.

¹⁷⁰ ERAF.2-M/O.2.12. L 37.

¹⁷¹ ERAF.2-M/O.2.13 Saksa rahvusest Eesti elanike nimekirjad (Tallinna linnast 3. miilitsajaoskonna haldusalast). Instruktsioon ja operatsiooni läbiviimise plaan. Avaldused, ettekanded, raportid seoses küüditamisega. L 20.

¹⁷² ERAF.2-M/O.2.15. L 26-27.

¹⁷³ ERAF.2-M/O.2.17. L 9.

¹⁷⁴ ERAF.2-M/O.2.19. L 22.

¹⁷⁵ ERAF.2-M/O.2.19. L 94.

¹⁷⁶ ERAF.2-M/O.2.19. L 121.

¹⁷⁷ ERAF.2-M/O.1.2100 GUTMANN, Ingrid-Maret Oskari t. 1932 Tallinn. GUTMANN, Jekaterina Karli t. 1905 Tallinn, ümbrik. L 30.

¹⁷⁸ ERAF.2-M/O.2.17. L 1.

¹⁷⁹ ERAF.2-M/O.2.15. L 13.

3.3 Isikupõhise valimi analüüs

Järgnevalt kirjeldan lähemalt üheksa küüditatud perekonna tausta, ning teen katse tuvastada nende rahvuslikku määratlust või identiteeti. Üheksa perekonna analüüsimine on siinse töö mahtu arvestades kogu gruppi piisavalt esindav. Valitud perekondade seas on saksa- ja segaperesid, nii koos laste kui mitme põlvkonnaga, samuti abikaasadeta ja täiesti üksinda küüditatud. Kuigi iga juhtumi puhul on täheldatav teatud eripära, ning üldistavate järelduste tegemiseks tuleks analüüsida igauht 261st, peaks antud valim andma ikkagi piisavad vastused esitatud küsimustele.

I Perekond Drews

Drewside puhul küüditati kaks kõrges eas abikaasat koos oma täiskasvanud poja ja tütreaga. Ema ja tütar olid määratud venelasteks, isa ja poeg aga sakslasteks.¹⁸⁰

Tütar Ludmilla avaldanud algselt soovi vanematega kaasa minna, kuid seoses oma punaarmeelehest kihlatu tagasi saabumisega esitas ta soovi Tallinnasse jääda. Eestisse jätmise võimaldamiseks toodi välja, et Ludmilla oli ema poolt venelane, ning oskas inglise, vene ja eesti keelt. Keeleoskus oli eriti oluline sekretäri ametikohal, mistõttu väärtustati tema Tallinna Meresadamas töötamist.¹⁸¹

Kõigele vaatamata Ludmilla küüditati. Aastal 1958 kirjutas Ludmilla rehabiliteerimisavalduses, et peab ennast venelaseks, ning tema isa puhul oli tegemist küll rahvuselt sakslasega, kuid ta oli sündinud ja elanud Eestis. Ema kohta kirjutas tütar, et tegemist oli venelasega, kes sündinud Leningradis, kus ka Ludmilla ise sündis, kuid 1921. aastal sõideti koos perega isa sünnimaale Eestisse.¹⁸²

Poeg Kirill kirjutas aastal 1990 järgnevalt: „Kuna olen ise saksa päritoluga, siis saadeti meid koos balti-sakslastega Permi oblastisse Foki rajooni metsatööstusesse tööle.“¹⁸³ Eelkõige näib, et inimene pidas teisi küüditatud sakslasi baltisakslasteks, aga enda määratlemisel rõhutas vaid saksa päritolule.

Drewside puhul on omapärane see, et segapere lapsed olid määratletud erinevalt. Samas keskkonnas üles kasvanud isikutel paistab olevat erinev rahvuslik identiteet, vähemalt rahvusliku kuuluvuse poolest kindlasti. Kirill eristab ennast baltisakslastest kuid viitab siiski

¹⁸⁰ ERAF.2-M/O.2.15. L 1.

¹⁸¹ ERAF.2-M/O.2.15. L 19.

¹⁸² ERAF.6-R.1.450 DREVS, Adolf Rudolfi p. 1883. DREVS, Ljudmilla Adolfi t. 1920. DREVS-JEFIMOVA, Maria Vassili t. 1888. L 2-3.

¹⁸³ ERAF.2-M/O.2.9. L 70.

enda saksa päritolule. Ludmilla oskas kolme erinevat keelt mille seas saksa keelt ei olnud, ja määratles ennast venelasena. Samas on võimalik, et Ludmilla saksa keele oskust lihtsalt ei maininud. Paistab, et mõlema puhul on oluline ikkagi päritolu, ja isikud valisid endale ajahetke kontekstist tulenevalt sobivaima. Pealegi on olemas pereisa vene keelne tunnistus,¹⁸⁴ mille all on tema allkiri kirjutatud slaavi tähtedes, ehk tegemist võis olla venestunud isikuga, ning kogu perekond oli venestunud, ja rahvuse määras tõesti vaid passi tehtud märged.

II Heinrich Frank

Erinevalt teistest valikusse võetud isikutest kasutan Heinrich Franki analüüsimiseks tema lapselapse lühikest elulookirjeldust, mille ta saatis Kirjandusmuuseumile. Frank oli nimekirjas koos oma abikaasa Hildaga, mõlemad Venemaalt pärit sakslased, kes Memento nimekirja kohaselt küüditati. Hilda kohta on mainitud, et ta oli ainult ešeloni nimekirjas, kuid küüditamis- ja konvoi nimekirjas mitte.

Lapselapse kirjelduste põhjal aga selgub, et vanaemal õnnestus pääseda. Küüditamisele eelnevalt toimus lapselapse sõnul järgnev: “Vanaema ütles vanaisale: “Põgeneme ära!” Vanaisa aga kergitas pükse ja ütles: “Mina ei ole kellelegi kurja teinud ja ma ei lähe kuhugi.” Vanaema hüppas aknast välja ja peitis kartulivagude vahele.”¹⁸⁵ Kuigi toimunu põhineb mälestusel, ja eeldatavasti kirjutaja poolt kuuldud mälestusel, siis ei saa toimunut päris tõepähe võtta. Kuid samas oli selline suhtumine tollastele inimestele omane ja tüüpiline – inimene ei olnud tõesti midagi halba teinud, põhjuseks sai lihtsalt tema päritolu.

Säilikust selgub veel, et kui Franki abikaasat ei leitud, oli mees väitnud, et naine oli töö ja keegi tuli talle järgi ning viis endaga koos ära. Kuhu, tema ei teadnud. Järgmisena kontrolliti kas on keegi naise juba vagunisse pannud, kuid ei olnud, ja naist ei leitudki.¹⁸⁶ Seega on Hilda (tegelikult on nimeks Hulda)¹⁸⁷ küll küüditatute nimekirjas, kuid abikaasa saadeti Siberisse hoopiski üksinda.

Kodus räägiti eesti ja saksa keeles, kuid viimases räägiti peamiselt laste eest jutu varjamiseks ja vanavanematega, kuna nad rääkisid eesti keeles halvasti. II maailmasõja alguses oldi ärevad: “Kuna vanaisa ja vanaema passidesse oli kirjutatud rahvuseks sakslane, siis tunti muret oma julgeoleku pärast. Küll oli vallamajas tutvusi, mille tõttu jõudsid teated

¹⁸⁴ ERAF.2-M/O.2.15. L 20.

¹⁸⁵ EKLA, fond 342, V. Jaanimägi käsikiri, pagineerimata.

¹⁸⁶ ERAF.2-M/O.2.19. L 3.

¹⁸⁷ EKLA, fond 342, V. Jaanimägi käsikiri, pagineerimata.

küüditamiste kohta meie koju juba aegsasti.” Lisaks mainib ta seda, et Rāpinast küüditati veel teisigi saksa perekondi, täpsemalt “neid, kes olid oma passi lasknud kirjutada sakslane.”¹⁸⁸

Ehk ühe või teise rahvusena määratlemine ei olnud niivõrd identiteedi küsimus, kui vaid nõue mingi rahvus kirja panna. Kuna päritolult oldi sakslased, siis nii kirja ka läks. Lisaks on näha kuidas nooremad põlvkonnad on juba eestistunud.

Antud juhtumi puhul väljendab rahvuslikku kuuluvust kõige selgemalt päritolu, ning isiku taju rahvusesse, kui millessegi kohustuslikku, mille pidi passis ära märkima. Kuigi perekonna kõige vanemad liikmed veel päris eestistunud ei olnud, siis sakslaseks olemine väljendus vaid kõneldavas keeles. Eelkõige näitab antud juhtum päris hästi kui oluline on tõlgendamisel kasutada erinevaid allikaid koos. Inimeste mälestused võivad olla küll ekslikud, kuid samamoodi võib vigu ette tulla ametlikes allikates, eriti kui tõlgendamiseks on olemas vaid lünklikud katked.

III Jekaterina Gutman(n) ja Ingrid-Maret Gutman(n)

Gutmannid viidi Siberisse kahekesi, ema koos oma teismelisest tütrega. Eestlasest abikaasa Oskar Gutmann oli 1930. aastate lõpus surnud.¹⁸⁹ Rahvusküsimuse lahendamisel (aastal 1963)¹⁹⁰ tunnistati tütre isa eestlaseks, ning ema sakslaseks.¹⁹¹ Samuti oli nende naabri sõnul mees rahvuselt kindlasti eestlane.¹⁹² Erinevalt Ingrid-Mareti isast olid mitmed mehe perekonnaliikmed oma nime eestistanud Gutmannist Kuutmaaks.¹⁹³ Samas ei näita saksapärase nimi alati inimese rahvuskuuluvust.

Jekaterina määrati sakslaseks, kuna tema vanemad olid pärit Saksamaalt ja surmakandes oli rahvusena kirjas sakslane.¹⁹⁴ Täpsemalt nimetati Jekaterina isa Frankfurdist pärit kolonistiks.¹⁹⁵ Tõendi vara puudumise kohta on Jekaterina kirjutanud eesti keeles.¹⁹⁶

Tütar aga kirjutas, et ema oli rahvuselt sakslane. Kuid kuna Jekaterina aastal 1947 suri, jäi tütar ilma vanemateta. Tema vanemate endi rahvusliku määratlemise kohta andmeid ei ole,

¹⁸⁸ Samas.

¹⁸⁹ ERAF.2-M/O.1.2100. L 14.

¹⁹⁰ Ingrid-Mareti abikaasa kirjutab, et naise “esivanemad olid sakslased, kes kutsuti Katarina II poolt Venemaale kolonistidena. 1941. aastal, kui saabus nõukogude võim oli Jekaterina aktivist, aidades kaasa uue võimu kehtestamisele. Saksa okupatsiooni ajal oli ta varjus, kuna kartis repressioone.” ERAF.2-M/O.1.2100. L 2.

¹⁹¹ Samas. L 21.

¹⁹² Samas. L 19.

¹⁹³ Samas. L 17-18.

¹⁹⁴ Samas. L 28.

¹⁹⁵ Samas. L 24.

¹⁹⁶ ERAF.2-M/O.2.11. L 6.

ning rahvustunnus piirdubki vaid dokumentatsioonis esinevaga või teiste isikute sõnades. Tütre kohta on aga teada, et ta pidas ennast rahvuselt eestlaseks: „Kuna minu vanemad ja ka vanavanemad on sündinud Eestis ning kodune keel oli eesti keel, samuti arvestades asjaolu, et kõik minu sugulased olid eestlased pole ma end kunagi sakslaseks pidanud, olen ja jään eestlaseks.“¹⁹⁷

Sama kinnitab ka Eesti Mälu Instituudile antud intervjuu.¹⁹⁸

Antud juhtumi puhul on näha, kuidas Eestis sündinud saksa päritoluga isik eestistub, eriti kui tegemist on segaperega. Lisaks avaldub kuidas eestlase ja sakslase järeltulijast kujunes tugeva rahvusliku identiteediga eestlane, kuna ta oli ümbritsetud eestlastest. Juhtum näitab kuidas kodune keel ja kultuuriruum mõjutasid rahvusliku identiteedi kujunemist.

IV Margarete Ilves

Sakslannast Margarete küüditati avalduse alusel koos eestlasest abikaasa Johannesega. Aastal 1947 esitab Johannes ametivõimudele kirjaliku palve Eestisse tagasipöördumiseks ja paneb kaasa nende mõlema elulookirjeldused.¹⁹⁹ Johannese puhul on märgata, et tema käekiri ja keeloskus olid eesti keeles väga head nagu ka vene keele puhul.²⁰⁰ Mõlemad kirjad on kirjutatud ametlikus stiilis, kuid eks tegemist oli ökonomistiga. Kuna allkiri vene keelsel kaasasõiduavaldusel sarnaneb ülejäänud tekstile, võib ka eeldada, et Johannes selle kirja ise kirjutas.

Enda tagasipöördumispalves mainib Johannes, et sõitis oma naisega vabatahtlikult kaasa, kuna nii soovitas talle ametnik, ja viimase sõnade järgi pidi tal olema võimalus oma erialast tööd ümberasumisel jätkata. Naine oli „kui saksa päritoluga määratud ümberasumisele.“²⁰¹ Samamoodi kirjutas Margarete enda kohta: „saksa päritoluga asuma ümber ümberasumisele.“²⁰² Ehk mõlemad rõhuvad rahvuse määratlemises päritolule ja teevad seda ka küüditamist kirjeldades. Margareta kirja puhul on märgata, et ka tema eesti keele kirjaoskus ja käekiri olid üsna heal tasemel. Sündinud ja osa oma täiskasvanu elust Lätis

¹⁹⁷ ERAF.2-M/O.1.2100. L 30.

¹⁹⁸ Ingrid Maret Junisov (Gutman) Intervjuu, *Eesti Mälu Instituut*, <https://vimeo.com/302477067/28ce7f77fb> (20.06.2020).

¹⁹⁹ ERAF.2-M/O.2.12. L 36-38.

²⁰⁰ Samas. L 23.

²⁰¹ Samas. L 36.

²⁰² Samas. L 37.

elanud isik kasvas üles Eestis,²⁰³ oskas eesti keelt ja oli abielus eestlasega. Paistab, et rahvuse määras tõesti ainult päritolu. Kuid isiku rahvuslikku määratlust siit ei ilmne.

Tähelepanekuna tooks välja, et küüditatute kohta loodi aastatel 1948-1949 asumisel personaalsed toimikud, kuhu neil tuli lisaks küsimustikule vastamisele kirjutada enda lühike elulookirjeldus.²⁰⁴ Võimalik, et Ilveste elulookirjeldused on nende toimikutega kuidagi seotud, kuid pigem arvan, et nad kirjutasid enda elulookirjeldused ainult lootuses tagasi Eestisse pääseda. 1946-48 õnnestus mitmetel, sh juuniküüditatutel Eestisse tagasi saada, kuni 1948. aastal vastu võetud seadluse rakendamise tagajärjel nad teistkordselt küüditati ja asumisele saatmine igaveseks muudeti.²⁰⁵

V Perekond Klement

Klementite perekonnas oli kuus liiget – sakslasest ema, eestlasest isa ja nende neli alaealist last.²⁰⁶ Huvitava tähelepanekuna võrreldes teiste küüditatutega tooks välja, et nende esimene laps oli sündinud Brasiilias, Porto Alegres. Aleksander Klement esitas vabatahtlikult soovi oma abikaasaga kaasa sõita, ja kirjutas mõneti vigases eesti keeles, et „minu abikaasa kuulub saksa rahvusesse, keda paikutakse oma sünnikohta.“²⁰⁷ Abikaasa oli pärit Saksamaalt, Breslaust. Kusjuures vaid kaheteistkümne isiku sünnikoht oli Saksamaa. Siin avaldub isiku erinev arusaam toimuvast võrreldes teiste kaasa sõitnud isikutega. Küüditamisel toimuva valesti mõistmise põhjuseks võis olla näiteks keelebarjäär.

Aastal 1991 mainib üks lastest, et tema ema oli saksa rahvusest, mistõttu pidi ta teiste pereliikmetega võrreldes kauem asumisel viibima.²⁰⁸ Perekond oli aastal 1947 koos asumiselt põgenenud, aga ainult ema saadeti uuesti asumisele tagasi. Põgenesid ka paljud teised, kuna aastal 1946 alustati alaealistena küüditatute lubamist tagasi Eestisse, põgenemine sages eriti 1947. aastal.²⁰⁹

Klementite puhul saab rääkida rahvuse tajumisel kuhugi kuulumisest, kuna ei räägita sakslaseks olemisest, vaid saksa rahvusesse kuulumisest. Samas isiku enda määratlust rahvusega seoses allikates ei esine.

²⁰³ Samas.

²⁰⁴ Mukhina, Irina (2011) *The Germans of the Soviet Union*, lk 83-84.

²⁰⁵ Rahi-Tamm, Aigi (2009) „Küüditamine Nõukogude repressiivpoliitika komponendina“, lk 28-30.

²⁰⁶ ERAF.2-M/O.2.13. L 3.

²⁰⁷ Samas. L 20.

²⁰⁸ ERAF.2-M/O.2.9. L 51.

²⁰⁹ Rahi-Tamm, Aigi (2008) „Küüditamine Eestis: 1945. aasta saksa rahvusest kodanike...“, lk 154.

VI Rosalie Kruusla

Rosalie küüditati koos lapsega, kelle kohta andmed puuduvad. Teada on, et tal oli eestlasest abikaasa, kelle juurde ta tagasi soovis saada.²¹⁰ Rosalie kirjutas aastal 1955 Eestisse tagasi saamiseks avalduse, ning mainis seal järgmist: „Välja oleks saadetud kui saksa rahvusest, oman tõendavad dokumendid kus rahvus pole öeldud.“²¹¹ Avaldus on kirjutatud loetava käekirjaga ja eesti keeles. Tegemist oli Rosalie sünnitunnistusega (väljaantud aastal 1953), kus vanemate rahvus tõesti kirjas ei olnud.²¹² Rosalie abikaasa palub samuti, et naine tagasi Eestisse lubataks. Kuigi mõlemad neist on leidnud uue elukaaslase,²¹³ siis pakub mees endisele naisele võimalust elama asuda Rosalie enda õe (Emma Känd) juurde.²¹⁴ Rosaliega samal ajal küüditati ka tema ema Albertine Peetso, üks õdedest Alvine Käsi, ja vend Karl Kutsch.²¹⁵ Kuid Rosaliel olid Eestisse jäänud veel kaks õde ja vend, kes väljasaatmisele ei kuulunud kuigi ka nemad olid rahvuselt sakslased.²¹⁶

Rosalie ja tema vanemad olid kogu oma elu elanud Eestis, välismaal käinud polnud, maad ega vara ei omanud ja olid sovhoosis töölised. Abikaasa sõnul oli Rosalie lõpetanud eesti kooli ja oli sakslane vaid nime poolest.²¹⁷

Albertine ja Karl läksid arvesse kui üksinda küüditatud, kuid Alvine saadeti välja koos enda perekonnaga, abikaasa ja nelja alaealise lapsega. Asumisel sündis neil veel üks laps, kelle 1949. aastal välja antud ja vene keeles täidetud sünnitunnistusele on märgitud, et isa on eestlane ja ema sakslane, kusjuures algselt oli isa samuti märgitud sakslaseks.²¹⁸

Karl abiellus asumisel teise sakslasena küüditatud isikuga ja neil sündis seal tütar. Tütrel perekond koosnes isa kõrval kolmest põlvkonnast naistest – vanavanaema (Anna Pastrik), vanaema (Aino Laos) ja ema (Hilja Laos).

Rosalie ja tema lähedaste näitel saab öelda, et tegemist oli eestlastega segunenud perekonnaga, kelle rahvuslik kuuluvus paistab seostuvat vaid küüditamisega. Rosalie ei väljenda enda rahvuslikku identiteeti, vaid püüab rahvuspõhisest määratlusest lahti saada. Tema abikaasa püüab samuti rahvuse teisejärgulisust rõhutada, ja välja tuua kõike, mis isiku

²¹⁰ ERAF.2-M/O.1.1818 KRUUSLA, Rosalie Gottfriedi t. 1917 Tartumaa. KUTSCH, Karl Gottfriedi p. 1928 Tartumaa. PEETSOO, Albertine Jenofedovi t. 1883 Tartumaa. L 15.

²¹¹ Samas. L 15p.

²¹² Samas. L 16.

²¹³ ERAF.2-M/O.1.1818. L 11 ja 12.

²¹⁴ Samas. L11.

²¹⁵ Samas. L 15.

²¹⁶ Samas. L 1-2 ja 4.

²¹⁷ Samas. L 11.

²¹⁸ ERAF.2-M/O.2.19. L 144.

elus seostub Eestiga. Nad ei ürita rõhuda rahvuslikule identiteedile, vaid rahvuse puudumisele.

VII Johann-Heinrich Laufenberg

Laufenberg küüditati üksinda, kuid tal oli ka abikaasa, kes tuletõrje ühinguga pikkade ja põhjalike kirjade abil püüdis Johanni asumiselt vabastamist taotleda.²¹⁹ Erna Laufenberg kirjutas, et tema abikaasa on ennast Eestis lõplikult naturaliseerinud ja tunneb ennast eestlasena, samuti peavad teda eestlaseks inimesed tööl ja tuletõrjes.²²⁰ Tallinna Linna Vabatahtliku Tuletõrjeühingu liikmete esindajana palve edasi saatnud isik kirjutas samamoodi, et Laufenberg tundis ennast eestlasena.²²¹ Palves endas kasutatakse väljendit „kuulus väljasaatmisele kui saksa rahvusest isik.“²²² Ühe faktina mainitakse seda, et kui oli saksa rahvusest isikute lahkumine aastatel 1939 ja 1940, siis Laufenberg jäi oma kohale.²²³ Lisaks mainivad kõik, et Laufenberg elas kogu oma elu Eestis ja välismaal ei käinud. Erna kirjade tulemuseks oli hoopis tema enda asumisele kuuluvate isikute hulka määramine.²²⁴ Samas ilmneb, et aastatel 1946-1949 elasid mõlemad abikaasad hoopiski Tallinnas.²²⁵ Johanni väitel oli ta selleks loa saanud,²²⁶ mis hiljem ilmselt põgenemiseks kuulutati.

1953. aastal esitas Johann avalduse Eestisse tagasipöördumiseks, ja väitis samuti, et tema sakslaseks määramine oli tegelikult viga – ise pidas ta ennast eestlaseks ja tema vanemad olid abikaasa sõnul tegelikult lätlased.²²⁷ Mõlemad tema vanemad olid tõesti pärit Riist kuid nende rahvusi dokumentides märgitud ei olnud.²²⁸ Rahvuseks sakslane oli Laufenbergile sattunud isikutunnistusse ekslikult, ta ei osanud saksa keelt, ei olnud kunagi Saksamaal käinud, ning isegi lähedaste ja tuttavate seas ei olnud sakslasi.²²⁹ Kõik tema tuttavad ja sõbrad

²¹⁹ ERAF.2-M/O.2.10 ERAF.2-M/O.2.10 Kirjavahetus, instruktsioon, plaan ning operatiivjõudude ja transpordivahendite vajadused küüditamisoperatsiooni läbiviimiseks. Korraldavad juhised küüditamise teostamiseks. Saksa rahvusest isikute arvulised andmed erinevatest Eesti piirkondadest. Operatsiooni teostavate isikute nimekirjad. Ešeloni nimekiri Permi oblastisse väljasaadetute kohta. Vara üleskirjutusaktide loetelu. Küüditatute koondandmed. Avaldused, ettekanded, raportid, palvekirjad seoses küüditamisega. L 119-137.

²²⁰ Samas. L 123.

²²¹ Samas. L 124.

²²² Samas. L 126.

²²³ Samas. L 127.

²²⁴ Samas. L 116.

²²⁵ ERAF.2-M/O.1.1860 LAUFENBERG, Johan Andrese p. 1901 Tallinn. L 42.

²²⁶ Samas.

²²⁷ Samas. L 1 ja 15.

²²⁸ Samas. L 9, 22, 29 ja 42 .

²²⁹ Samas. L 1 ja 15.

olevat olnud eestlased.²³⁰ Arvati, et ta oli enda rahvuse aastal 1941 ise valinud.²³¹ Samas on juba 1919. ja 1920. aasta isikutunnistustel Laufenbergil märgitud rahvuseks sakslane, ning esimesel neist on aluseks võetud isa eluaegne passiraamat.²³² Tema õel oli rahvuseks märgitud üldsegi venelane ja õepojal eestlane.²³³

Erinevate tunnistajate ütluste põhjal ja menetluse tulemusel jõuti seisukohale, et Laufenberg oli päritolult lätlane, kes oli eestistunud.²³⁴ Tunnistajad püüdsid Laufenbergi mitte-sakslaseks olemist tõendada sellega, et ta oli Läti päritolu, kuna tema vanemad rääkisid läti keeles ja olid saabunud Riiast.²³⁵ Või sellega, et ta oli rahvuselt pigem lätlane kui sakslane ja et ta esines igal pool kui tõeline eestlane.²³⁶

Laufenbergi puhul avaldub tema rahvuslik kuuluvus püüetes tagasi Eestisse pääseda. Koos enda lähedastega püüdis ta tõendada, et tunneb end eestlasena, ning kui sellest ei piisanud hakati rõhutama tema lätlase päritolu. Isiku rahvuslik identiteet võis tõesti olla eestlane, eriti kui mitmed tunnistajad seda kinnitasid, ja isik oli oma elu jooksul eestistuda jõudnud, kuid teisalt võis tegemist olla ka järjepideva katsetusega tõendada mitte vastupidist. Samas õnnestub isikul seda siiski teha. Laufenbergi püüded eristada end ülejäänud sakslastest lõppkokkuvõttes küll toimisid, aga alles siis kui tunnetusele rõhumise asemel hakati esile tooma isiku tegelikku päritolu. Materjalide põhjal hindaks samuti, et tegemist oli täielikult eestistunud isikuga.

VIII Sophie Neronova

Sophie küüditati üksinda, kuna mõlemad tema täiskasvanud lapsed kirjutasid avalduse, et nemad on rahvuselt venelased ja emaga kaasa minna ei soovi.²³⁷ Pealegi oli tütre juba oma laps ja venelasest abikaasa. Sophie mainib samuti, et elas rahvuselt venelasest poja juures, ning et kõik vara kuulub pojale.²³⁸ Sophie enda ja mõlema tema lapse avaldused on kirjutatud vene keeles. Siit võiks järeldada, et perekond oli üsna venestunud, kuid Sophie enda rahvusliku identiteedi kohta materjalist välja ei loe. Tema laste puhul saab väita, et nad

²³⁰ Samas. L 31.

²³¹ Samas. L 29.

²³² TLA.186.1.467/4 552 laufenberg, johann, andreas, kaader 55;

TLA.186.1.101/1 4171 laufenberg, johan-heinrich, andreas, kaader 222.

²³³ ERAF.2-M/O.1.1860. L 15 ja 33-34.

²³⁴ Samas. L 37 ja 42-43.

²³⁵ Samas. L 31.

²³⁶ Samas. L 32.

²³⁷ Samas. L 26-27.

²³⁸ ERAF.2-M/O.2.15. L 24.

pidasid ennast venelasteks, isegi kui avalduses rahvuse esile toomine paistab olukorrast tingituna liiga rõhutatud olevat.

IX Perekond Prokk

Prokkidest küüditati kaks Narvas sündinud abikaasat koos lastega. Sakslaseks on perekond Prokkidel määratud venepärase nimega pereema, eestlasest abikaasa koos nende kahe väga noore lapsega²³⁹ läksid vabatahtlikult kaasa. Kõige noorem laps suri aasta hiljem asumisel, aga enne seda sündis neile seal tütar. Pereisa oli tütre sündimise ajaks asumiselt juba põgenenud, sama tegi hiljem ka ülejäänud perekond. Aastal 1994 kirjutas asumisel sündinud tütar arhiiviteatist küsides eesti keeles, et „rahvuselt oleme sakslased.“²⁴⁰ Tema vene keeles täidetud sünnitunnistusel (väljaantud aastal 1952) on mõlemad vanemad märgitud aga eestlasteks.²⁴¹ Antud olukorda saab selgitada isiku arhiivi poole pöördumise vajadusega, ja ei saa välistada, et nad pidasidki ennast rahvuselt sakslasteks. Pigem aga tundub, et saksa rahvus oli põhjuseks, miks need kannatused tuli läbi teha. Sünnitunnistuse kohaselt olid mõlemad vanemad eestlased.

3.4 Rahvusliku identiteedi tuvastamisvõimalused valitud allikate põhjal

Antud allikate põhjal on rahvuslikku identiteeti tuvastada keeruline. Rahvuse määratlejaks olid enamasti isikute teisest rahvusest pereliikmed ja formaalselt sakslasteks määratud isikute endi rahvuspõhist väljendust kohtas harva. Seetõttu isikute endi rahvuslik identiteet enamikel juhtudel materjalidest ei väljendu. Siiski võimaldavad need avaldused teatud määral hinnata, kuidas rahvust tajuti ning mõningatel juhtudel on rahvuslik identiteet siiski tuvastatav.

Isikupõhine lähenemisviis võimaldas aru saada, millist vahetut mõju omas isikutele passisüsteem koos kehtiva rahvuspoliitikaga, milline oli koduse keele, kultuuriruumi, territooriumi mõju ja mil moel võis isikute rahvus hiljem teiseks osutuda. Isikutunnistusse kirja pandu määras ära isikute edasise elutee, kuigi kohaliku kultuuriga segunedes ja kohanedes saanuks neid pidada muu rahvusega identifitseerivateks isikuteks. Isikupõhised juhtumid näitavad miks inimesed end rahvuslikul tasemel just selliselt väljendasid. Rahvustunnuse alusel küüditamine, mis põhjustas rohkelt kannatusi, tekitas püüdluse end

²³⁹ Lapsed olid sündinud aastatel 1943 ja 1945.

²⁴⁰ ERAF.2-M/O.2.19. L 77.

²⁴¹ Samas. L 80.

fikseeritud rahvusest eemaldada, või rõhutada enda teise rahvusesse kuuluvust. Enamasti oldi väljaütlemistes ettevaatlikud. Ükski isik ei toonud välja seda, et ta oleks rahvuselt sakslane, pigem viidati rahvusele küüditamise põhjusena.

Uurimuses kasutatud allikate põhjal on võimalik tuvastada kolm eri viisi, kuidas isikud rahvust tajusid:

1. päritolu põhjal
2. kuuluvuse järgi
3. rahvustundele rõhudes.

Päritolule viidati olukordades, kui kirjeldati küüditamist ja selle põhjuseid. Viidati endale kui saksa päritoluga isikule, kuid ei väljendatud, et ollakse sakslased. Passisüsteemis esinenud nõue märkida sinna isiku rahvus oli vastavalt kehtiva võimu mõjule muutnud selle sünnipäraseks, ning isikutel võis tekkida samasugune arusaam. Või siis lasti isikutunnistusele konkreetne rahvus kirja panna, ilma selle üle pikemalt arutlemata (Frank). Samas on nende seas ka mitmed juhtumid, kus ühe vanema järgi ollakse eestlane või venelane ja teise poolt sakslane (K. Drews). Või siis oli isiku abikaasa hoopiski saksa päritolu (J. Ilves). Rahvuslikku päritolu oli tarvis mainida seetõttu, et küüditamine ise põhines päritolul. Isikud väljendasid end nii eelkõige olude sunnil ja selliselt oli nende rahvastaju seotud eelkõige aset leidnud sündmustega. Kuna Eestis rahvuse märkimine varasemalt kohustuslik ei olnud, siis ei pruukinud kohalikel sakslastel rahvuspoliitika mõju tagajärjed niivõrd avalduda.

Kuuluvust saksa rahvusesse väljendati samuti küüditamisele vihjates, kui seda tegid muust rahvusest perekonnaliikmed. Väljendati, et lähedane isik oli saksa rahvusest, ja seetõttu ta küüditati kuna kuulus teiste väljasaadetavate saksa rahvusest isikute hulka (Klement). Siia sobitub ka juhtum, kus isik püüdis rahvuslikust kuulumisest üldsegi lahti saada, ja rõhutas selle puudumist (Kruusla). Ehk püüdis viidata rahvustunnusele kui millelegi sellisele, mida ilmtingimata igal ühel olema ei pea. Kuuluvus väljendus ka siis, kui isik osundas enda saksa rahvusest olemisele olukorras, kus see tähendas kuulumist teiste küüditatute hulka (Prokk). Seega tajuti rahvuslikku kuuluvust võrdluses teiste samas olukorras olevatega isikutega või tajuti, et tegelikult nad nende hulka kuuluda ei saaks ega tohiks.

Rahvuslik identiteet väljendub kõige selgemalt rahvustundele rõhujate puhul. Nende seas on näited isikutest, kes ise pidasid ennast eestlaseks (Gutmann), ning ühel juhul tegid sama ka isiku lähedased (Laufenberg). Tunnetatud rahvus erines sellest, mis pidanuks päritolu järgi olema. Rahvus kujunes neil välja keskkonnas, kus nad elasid. Nende kodune keel,

kultuuriruum, elu sidumine kindla territooriumi ja inimestega mõjutas rahvusliku identiteedi kujunemist. Teisalt oli teistsugusele rahvustundele rõhumine vajalik, et võimudele esitada mingeidki tõendeid mitte sakslaseks olemise kohta. Kui rahvustundest ei piisanud rõhutigi juba rohkem päritolule (Laufenberg). Samas on nende seas neid, kelle rahvuslik identiteet on siiani eelkõige seostatav eestlaseks või venelaseks olemisega. Rahvustunne avaldus ka nende puhul, kes pärinesid segaperedest, ning tundsid end ühest sakslasest vanemast hoolimata ise näiteks venelastena (L. Drews). Niivõrd, et ka sakslasest vanem ise pidas oma lapsi venelasteks (Neronova).

Eestist küüditatud isikuid ühendaski eelkõige ühine saksa päritolu ja territoorium, mida nad koduks pidasid. Igas juhtumis oli ilminguid segaperedest ja kohanemisest kohaliku kultuuri ja eluoluga. Paljud olid Eestis üles kasvanud, või siin elanud kogu oma täiskasvanu elu. Paljud neist olid segaperekondadest pärit või moodustasid mitut rahvust esindava perekonna. Rahvusliku identiteedi kujunemisel peeti oluliseks keelt ja kultuuriruumi, mis kutsus esile mitmikidentiteete, kuid tugevalt rahvuspõhise aktsiooni tagajärjel sai avalduda vaid üks. Paremini läks neil, kes suutsid tõendada enda eesti või vene rahvust, ning kõike sakslusega seonduvat kas varjata või maha vaikida. Seega ei saa kindlaks teha, kuivõrd mitmikidentiteet nende puhul avalduda võis. Juhtumi puhul, kus üks lastest tundis end venelasena ja teine tõi pigem välja enda saksa päritolu, tekitab täiendavaid küsimusi.

Kuna enamuse juhtumite puhul rahvuslik identiteet konkreetselt ei avaldunud tekib võimalus katsena küsida, kas tegemist oli rahvusliku ükskõiksusega? Pigem väidaksin, et tegemist oli olukorraga, kus tegelikku rahvuslikku identiteeti väljendada ei olnud võimalik. Ainult siis, kui inimene soovis tõendada, et ta on kõike muud kui sakslane. Rahvusliku ükskõiksuse asemel avaldus ennekõike hirm, sest passi kantud märke tõttu muretseti enda julgeoleku pärast.²⁴² Ühest küljest tingis rahvuse isikutunnistusele märkimine vajaduse rahvuse üle mõelda. Teisalt oli isikuid, kes tunnetasid ennast kindla rahvuse hulka kuuluvana hoolimata sellest, kes nad kehtiva rahvuspoliitika järgi olema oleks pidanud. Seega antud grupi põhjal Zahra kontseptsiooni kasutada ei saa. Rahvusliku ükskõiksust sai tuvastada vaid üksikute juhtumite põhjal, kuid puudu jääb kindel viis selle tõestamiseks. Isikupõhise lähenemise puhul, kui oli kasutada elulookirjeldust või võimalus kuulata intervjuud tuli rahvuslik identiteet või ükskõiksus selle vastu tõesti paremini esile, mistõttu võib nõustuda David Feesti pakutud

²⁴² Eesti Kirjandusmuuseum. EKLA, fond 342, V. Jaanimägi käsikiri, pagineerimata.

võimalusega rahvusliku ükskõiksuse kui nähtuse analüüsimist isikupõhiselt (nt biograafilistes uurimistöodes), ning mitte kogu gruppi üldistavalt hõlmates.

Valitud allikates ei avaldu nende isikute rahvuslik kuuluvus, kel ei tekkinud põhjust seda väljendada. Seega ei saa välistada, et küüditatute hulgas oli ka tugeva saksa identiteediga isikuid. Näiteks oli küüditatute nimekirjas Edgar von Wahl (tehiskeelee oksidentaali looja)²⁴³ ja Caroline Walther (maalikunstnik ja restauraator),²⁴⁴ mõlemad tuntud baltisakslased. Von Wahl asus küüditamise ajal vaimuhaiglas, ning teda ei välja ei saadetud. Walther küüditati üksinda, kuid rohkem andmeid tema kohta antud allikad ei kajasta. Seega on antud uurimuses kasutatud allikatest vaja edasi liikuda ja leida materjale laiemale isikuvalimi rakendamiseks.

Antud allikad võimaldavad eelkõige tuvastada seda, kuidas tajusid või väljendasid rahvust mitut rahvust esindavatest perekondadest pärit isikud. Tugev rahvuslik identiteet kajastus vaid mõnel üksikul juhul, ning enamikul oli see seostatav küüditamise käigus toimunuga. Samas on näha, et küüditatud isikud olid suuresti eestistunud või venestunud. Kõige enam ühendab neid fakt, et nad olid sakslastena määratud kodukohast väljasaatmisele, hoolimata sellest kas nad end sakslaseks pidasid või mitte.

²⁴³ Lähemalt Edgar von Wahli kohta vt Mäeorg, Kalmer; Rahi-Tamm, Aigi (2016) "Edgar von Wahl 1867-1948: keelemees ja poliitiline prohvet", *Ajalooline Ajakiri*, nr 2 (156), lk 295–311.

²⁴⁴ Erm, Voldemar; Anupõld, Leila (1996) „WALTHER, Valter, Lilly“, *Eesti kunsti ja arhitektuuri biograafiline leksikon*, lk 570.

Kokkuvõte

Esimene sõjajärgne küüditamise aktsioon Eestis tabas 1945. aastal saksa rahvusest kodanikke ent tänaseni pole teada kes õieti need 261 isikut olid. Käsitlemata on ka nende rahvusliku kuuluvuse ja identiteediga seonduv. Pärast II maailmasõja lõppu oli Eestisse jäänud ligi kolmsada saksa päritolu isikut, kes ei lahkunud sakslaste ümberasumiste käigus ega põgenikena. Enamus neist oli perekondlike sidemete kaudu segunenud kohalike eestlaste või venelastega ja olid kõrges eas. Nõukogude võimu kehtestamisega alanud nn puhastuskampaaniad võtsid sihikule ka rahvuse. Toonase rahvuspoliitika järgi põhines rahvus päritolul, mistõttu valiti küüditatavad välja isikutunnistuses fikseeritud rahvuse alusel, mis aga ei kajastanud nende tegelikku rahvuslikku identiteeti. Koos sakslaseks määratud, aga suures osas eestistunud isikutega, küüditati avalduse esitamise korral ka nende teisest rahvusest pereliikmed.

Rahvuslikku identiteeti oli küüditatud sakslaste puhul uurimustöös kasutatud allikate põhjal võimalik tuvastada vaid üksikutel juhtudel. Rahvuse tajumine ja väljendamine esines kolmel eril viisil: päritolu põhjal, teiste sakslaste hulka kuuluvuse järgi ja rahvustundele rõhumisel. Peamiselt väljendati rahvust päritolu põhjal, mis oli ka küüditamise formaalseks põhjuseks. Kuna tollal käsitleti rahvust päritavana ehk rahvus oli isikule kaasa sündinud, siis toimunu kirjeldamisel viidati päritolule kui põhjusele miks küüditati. Kuuluvuse järgi väljendasid rahvust need, kes viitasid enda lähedase saksa rahvusesse kuulumist kui küüditamise põhjust, kuid ka need, kes saksa rahvusesse kuulumist eitasisid. Rahvustundele rõhujad väljendasid kõige selgemini ka rahvuslikku identiteeti, kirjeldades seda, kuidas päritolu järgi määratud rahvus ei ole see, mille järgi nad ennast tegelikult identifitseerivad.

Küüditatud jaotasin perekondade kaupa järgmiselt: saksa pered, segapered, ilma abikaasadeta aga koos laste või mitme põlvkonnaga küüditatud ning sakslasest üksikisikud, kelle perekonnaliikmeid nimekirjas mainitud ei ole. Nende ühiseks tunnuseks oli, et pereliikmete seas oli eestistunud või venestunud isikuid. Vaid üksikisikute puhul ei saanud täpseid järeldusi teha peale selle, et enamuses oli tegemist kõrges eas naisterahvastega. Küüditatud töötas erinevates eluvaldkondades, kuid domineerivateks olid töölised ja talunikud. Tegemist oli eelkõige eestistunud isikutega, kes olid formaalselt määratud sakslasteks, kuid kes olid tihedalt seotud teisi rahvusgruppe esindavate isikutega.

Valitud allikad kajastasid peamiselt segaperekonna moodustanud isikute rahvuslikku määratlemist, kuna küüditamise ajal kogutud kirjalikes andmetes avaldus ennekõike nende isikute väljendusviis, kes vabatahtlikult esitasid soovi sakslasest pereliikmega kaasa sõita. Rahvuspõhist määratlemist ei saanud tuvastada nende puhul, kel ei tekkinud põhjust seda kuidagi väljendada. Seega ei olnud võimalik tõestada ka rahvusliku ükskõiksuse esinemist.

Kuna valitud materjalid võimaldasid rahvuslikku identiteeti tuvastada vaid paaril juhul, siis vajab antud teema edasi uurimist. Selleks on vaja enam materjale, näiteks läbi viia intervjuud küüditatute järeltulijatega ning suuremat isikuvalimit. Inimestega otsene suhtlus võib anda parema võimaluse rahvusliku identiteedi tuvastamiseks, kuid teisalt ei anna ka see täpseid vastuseid, millele analüüsitud ajahetkel isikud enda määratlemisel tuginesid.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiiviallikad

Rahvusarhiiv (RA):

Fond ERAF.2-M/O 1941. ja 1945. a küüditamistega seotud dokumentide kollektsioon.

Fond ERAF.6-R 1950. aastatel küüditatute rehabiliteerimisega seotud dokumentide kollektsioon.

Eesti Kirjandusmuuseum:

Kultuurilooline arhiiv,

EKLA, fond 342.

Tallinna Linnaarhiiv (TLA):

Fond TLA.186 Tallinna ja Nõmme isikutunnistuste kollektsioon.

Kirjandus

Anderson, Benedict (2006) *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London; New York: Verso.

Bolin, Per; Douglas, Christina (2017) „‘National indifference’ in the Baltic territories? A critical assessment“, *Journal of Baltic Studies*, Vol 48. Issue 1, pp. 13-22.

Ehala, Martin (2003) „Identiteedikasvatus ja keelehoid ehk miks peaks eesti kool arendama eesti identiteeti“, *Oma Keel*, nr 2, lk 5-10.

Ehala, Martin (2018) *Signs of Identity: The Anatomy of Belonging*, London; New York: Routledge.

Erelt, Pekka (2008) „Eestlaste passid läbi aegade“, *Eesti Ekspress*, 16. november, <https://ekspress.delfi.ee/kuum/eestlase-passid-labi-aegade?id=27683239> (31.07.20).

Erm, Voldemar; Anupõld, Leila (1996) „WALTHER, Valter, Lilly“, *Eesti kunsti ja arhitektuuri biograafiline leksikon*, Eller, Mart-Ivo (peatoim.), lk 570, Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Feest, David (2017) „Spaces of ‘National Indifference’ in Biographical Research on Citizens of the Baltic Republics 1918–1940“, *Journal of Baltic Studies*, Vol. 48, Issue 1, pp. 55-66.

Gellner, Ernest (2006) *Nations and Nationalism*, Oxford: Blackwell Publishing.

Guibernau, Montserrat (2004) „Anthony D. Smith on Nations and National Identity: a Critical Assessment“, *Nations and Nationalism*, Vol. 10, Issue 1-2, pp. 125-141.

Ginderachter, Maarten van; Fox, Jon (ed.) (2019) “Introduction” *National indifference and the history of nationalism in modern Europe*, New York: Routledge.

Hobsbawm, Eric (1992) *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.

Honko, Lauri (1999) „Traditions in the construction of cultural identity“, *National history and identity: approaches to the writing of national history*, Branch, Michael (ed.), pp. 19-33, Helsinki: Finnish Literature Society.

Hutchinson, John; Smith, Anthony D. (eds.) (2012) *Nationalism*. Oxford: Oxford University Press.

Jansen, Ea (1999) „Baltisakslased“, *Eesti rahvaste raamat: rahvusvähemused, -rühmad ja -killud*, Viikberg, Jüri (koost.), lk 40-58, Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Jansen, Ea (1999) „Rahvas ja rahvus“, *Eesti rahvaste raamat: rahvusvähemused, -rühmad ja -killud*, Viikberg, Jüri (koost.), lk 388-399, Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Jansen, Ea (2003) „Sotsiaalne mobiilsus ja rahvuslik identiteet“, *Acta Historica Tallinnensia*, Vol. 7, lk 15-30.

Joseph, John E. (2004) *Language and Identity. National, Ethnic, Religious*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Jääts, Indrek (2000) „Komid 1897. aasta rahvaloenduse andmete valgusel“, *Ajalooline Ajakiri*, nr 2 (109), lk 29-48.

Jürjo, Indrek (2000) „Täiendusi baltisakslaste ümberasumise ja Eestisse jäänud sakslaste saatuse kohta NKVD arhiiviallikate põhjal“, *Umsiedlung 60. Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist: 24. novembril 1999 Tallinna Linnaarhiivis toimunud konverentsi ettekanded*, Kivimäe, Sirje (koost.), lk 109-134, Tallinn: Baltisaksa Kultuuri Selts Eestis; Tallinna Linnaarhiiv; Infotrükk.

Katus, Kalev (1999) „Rahvus ja vähemusrahvus“, *Eesti rahvaste raamat: rahvusvähemused, -rühmad ja -killud*, Viikberg, Jüri (koost.), lk 400-406, Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Костырченко, Геннадий (2003) *Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм*, Москва: Международные отношения.

Lawrence, Paul (2013) „Nationalism and Historical Writing“, *The Oxford Handbook of the History of Nationalism*, Breuilly, John (ed.), pp. 713-730, Oxford: Oxford University Press.

Liivik, Olev (2011) „Baltisakslaste ümberasumine Eestist 1939. aastal. Ümberasujate lahkumise motiivid“, *Acta Historica Tallinnensia*, Vol. 17, Issue 1, pp. 37-54.

Liivik, Olev (2015) „Eesti NSV Ministrite Nõukogu. Kas liiduvabariigi paljurahvuselise haldusaparaadi rahvuslik võimuorgan?“, *Nõukogude Eesti Külma sõja ajal. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised* 23(30), Tannberg, Tõnu (koost.), lk 31-58, Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

Liivik, Olev (2017) „Millisest rahvusest olid 1941. aastal Eestist Saksamaale ümberasunud? Rahvuse määramise poliitikatest ja dokumentidest Eesti Vabariigis ümberasumise valguses“, *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2016*, Pae, Taavi (peatoim.), lk 141-145, Tartu: Õpetatud Eesti Selts.

Liivik, Olev; Liibek, Tõnis (2019) *Viimane peatükk. Baltisakslaste lahkumine Eestist 1939-1941*, Tallinn: Argo.

Liivik, Olev; Tark, Triin (2016) „Okupeeritud Eestist Saksa Reich'i: täiendusi 1941. aasta järelümberasumise uurimisse“, *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri*, nr 2, lk 58-70.

Maiste, Margus; Allan Puur (2018) „Rahvastiku registreerimine Eestis 1. detsembril 1941: tulemuste analüüs“, *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri*, nr 1, lk 39-59.

Manz, Beatrice F. (2003) „Multi-ethnic Empires and the formulation of identity“, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 26, No. 1 (January), pp. 70-101.

Maripuu, Meelis (2012) *Omavalitsuseta omavalitsused. Halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944*. Doktoritöö. Tartu Ülikool, ajaloo- ja arheoloogia instituut, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Martin, Terry (2001) „Stalinist Forced Relocation Policies: Patterns, Causes, Consequences“, *Demography and National Security*, Weiner, Myron; Russell, Sharon Stanton (eds.), pp. 305-330, New York: Berghahn Books.

- Martin, Terry (2001) *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*, Ithaca; London: Cornell University Press.
- Martin, Terry (1998) „The Origins of Soviet Ethnic Cleansing“, *The Journal of Modern History*, Vol. 70, No. 4 (December), pp. 813-861.
- Mukhina, Irina (2005) „‘The forgotten history’: Ethnic German Women in Soviet Exile, 1941-1955“, *Europe-Asia Studies*, Vol. 57, No. 5 (July), pp. 729-752.
- Mukhina, Irina (2011) *The Germans of the Soviet Union*, London; New York: Routledge.
- Must, Aadu (2014) „Privilegeeritust põlualuseks: baltisaksa ühiskonnategelaste represseerimine Esimese maailmasõja ajal“, *Esimene maailmasõda ja Eesti. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised* 22 (29), Tannberg, Tõnu (koost.), lk 15-107, Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda.
- Mäeorg, Kalmer; Rahi-Tamm, Aigi (2016) „Edgar von Wahl 1867–1948: keelemees ja poliitiline prohvet“, *Ajalooline Ajakiri*, nr 2, lk 295–311.
- Paavle, Indrek (2010) „Ebaühtlane ühtne süsteem: sovetliku passisüsteemi kujunemine, regulatsioon ja rakendamine Eesti NSV-s. I Passisüsteemi mehhanism“, *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri*, nr 2, lk 37-53.
- Paavle, Indrek (2011) „Ebaühtlane ühtne süsteem: sovetliku passisüsteemi kujunemine ja rakendamine Eesti NSV-s. II Passisüsteemi kehtestamine“, *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri*, nr 4, lk 43-67.
- Plath, Ulrike (2016) „Pögenikena saksa Reich'is ehk ränne eesti järelümberasujate identsusnarratiivis“, *Vikerkaar*, nr 4-5, lk 121-135.
- Rahi-Tamm, Aigi (2007) „Deportations in Estonia, 1941-1951“, *Soviet deportations in Estonia: impact and legacy. Articles and life histories*, Kukk, Kristi; Raun, Toivo (eds.), pp. 9-54, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Rahi-Tamm, Aigi (2008) „Küüditamine Eestis: 1945. aasta saksa rahvusest kodanike küüditamise näitel“, *Poliitilised repressioonid 1940. ja 1950. aastatel*, Tamm, Jaan; Solnask, Helle; Vahar, Kaidi (toim.), lk 150-158, Tallinn: Eesti Muinsuskaitse Selts.

- Rahi-Tamm, Aigi (2009) „Küüditamine Nõukogude repressiivpoliitika komponendina“, *Uuemaid aspekte märtsiküüditamise uurimisest. Eesti Ajaloomuuseumi teaduskonverentsi materjale*, Liivik, Olev; Tammela, Hiljar (koost.), lk 12-32, Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum.
- Rand, Luule (2006) „Resettlement of the German Minority from Estonia on 1939-1941“, *Estonia 1940-1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, Hiio, Toomas; Maripuu, Meelis; Paavle, Indrek (eds.), pp. 33-44, Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus.
- Ruutsoo, Rein (1999) „Identiteet“, *Eesti rahvaste raamat: rahvusvähemused, -rühmad ja -killud*, Viikberg, Jüri (koost.), lk 181-186, Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Sakwa, Richard (1998) *Soviet Politics: In Perspective*, London; New York: Routledge.
- Sieben, Viktor (1999) „Sakslased“, *Eesti rahvaste raamat: rahvusvähemused, -rühmad ja -killud*, Viikberg, Jüri (koost.), lk 429-433, Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Slezkine, Yuri (1994) „The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism“, *Slavic Review*, kd 53, nr 2 (suvi), lk 414-452.
- Smith, Anthony D. (1991) *National Identity*, Reno: University of Nevada Press.
- Smith, Jeremy (2013) *Red Nations: the Nationalities Experience in and After the USSR*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Stalin, Jossif (1946) „Nõukogude võimu poliitika rahvusküsimuses Venemaal (1920)“, *Marksism ja rahvus- ning koloniaalküsimus: valimik artikleid ja kõnesid*, lk 90-99, Tallinn: Poliitiline Kirjandus/ Punane Täht.
- Suny, Ronald Grigor (2011) *The Soviet Experiment: Russia, the USSR, and the Successor States*, New York; Oxford: Oxford University Press.
- Zahra, Tara (2010) „Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis“, *Slavic Review*, Vol. 53, No. 2 (Summer), pp. 93-119.
- Tark, Triin (2019) „Läänemaalastest järelümberasujad: 1941. aastal Saksamaale väljarännanute taustast ja rahvusest“, *Läänemaa Muuseumi toimetised*, nr 22, Lepp, Anu (toim.), lk 251-273, Haapsalu: SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid.

Tark, Triin (2019) „Võimatu missioon ehk miks on 1941. aastal Eestist Saksamaale ümberasunute rahvust keeruline tuvastada“, *Acta Historica Tallinnensia*, Vol. 25, Issue 1, pp. 68-89.

Viikberg, Jüri (2001) „Vähemusrahvus. Terminist, selle tähendusest ja kasutamisest“, *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 197-201.

Wezel, Katja (2017) „Introduction: German Community – German nationality? Baltic German Perceptions of Belonging in the Nineteenth and Twentieth Century“, *Journal of Baltic Studies*, Vol. 48, Issue 1, pp. 1-11.

Õispuu, Leo (koost.) (2001) *Küüditamine Eestist Venemaale: juuniküüditamine 1941 & küüditamised 1940-1953/ Deportation from Estonia to Russia: deportation in June 1941 & deportation in 1940-1953*, raamat 6, Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo.

Intervjuu

Ingrid Maret Junisov (Gutman) Intervjuu, *Eesti Mälu Instituut*,
<https://vimeo.com/302477067/28ce7f77fb> (20.06.2020).

Õigusaktid

Määrus isikutunnistuste ja passide kohta (17.07.1930), *Riigi Teataja 1930, nr 55, art 372*,
<https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=AKriigiteataja19300717.2.4> (06.05.2020).

Käsitajaline materjal

Laurits, Kaido (2005) *Saksa kultuuriromavalitsus ja vähemusrahvus Eesti Vabariigis 1918/1925-1940*. Magistritöö. Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, Eesti ajaloo osakond.

Väli, Mattias (2019) *Baltisakslaste lahkumine Eestist aastatel 1939-40 kohaliku meedia pilgu läbi*. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, üldajaloo osakond.

Summary

Questions of nationality and identity on the example of deported individuals from Estonia as Germans in 1945.

This paper focuses on questions relating to nationality and identity of people who were deported from Estonia as Germans in 1945: who they were and how they perceived or expressed nationality.

After the end of World War II there were only around three hundred Germans living in Estonia, who had not left during German resettlements or didn't try to escape. They were deported from Estonia on 15. August 1945, only because their nationality was said to be German.

I relied mainly on archival sources and conducted a case study based on nine examples. I used an interpretive-qualitative research method, in which I interpreted the perception and expression to nationality and attempted to identify their national identity.

Detecting the national identity of people deported as Germans was possible only in a limited number of cases when basing the work on selected archival sources. Which means, that further research is required to provide a more thorough analysis on the topic.

Nevertheless, it was possible to give answers on who they were and how they distinguished nationality.

Perceiving and expressing nationality was identified in three ways: based on national origin, based on being part of other Germans or emphasizing national feeling.

Most of them were primarily 'Estonianized' people, who the authorities formally considered to be Germans, but who were closely involved with people from other nationalities and did not self-identify themselves as Germans.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Anete Leht,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose bakalaureusetöö „Rahvus- ja identiteedi küsimused 1945. aastal Eestist sakslastena küüditatute näitel“, mille juhendajad on Aigi Rahi-Tamm ja Olev Liivik, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Anete Leht

19.09.2020